

Defensie Ondersteuningscommando
Ministerie van Defensie

Mensen helpen mens te blijven

Diversiteit

Jaarschrift 2024

Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht

Mensen helpen mens te blijven

Thema: Diversiteit

Inhoud

Pag 6	Voorwoord – <i>redactie</i>
Pag 8	Gedoopt in één Geest – <i>Gert van der Ende</i>
Pag 12	Oud en nieuw – <i>Erik Huiting en Manoah Dangremond</i>
Pag 16	Omdat ieder mens uniek is... - <i>Tanno Verboom</i>
Pag 19	Zichtbaarheid – <i>Corine Sloots</i>
Pag 22	Zwervend door de krijgsmachtdelen! – <i>Johan Kromhout van der Meer</i>
Pag 25	Mijn bezinning op de kerkelijke diversiteit van de krijgsmachtpredikant - <i>Hannah Nováková</i>
Pag 30	Met al de heiligen – <i>Jelle Kommerie</i>
Pag 32	Geestelijke verzorging internationaal – <i>Gerben Brunsveld</i>
Pag 34	De mens als beeld van God – <i>Tiny van der Schaaf</i>
Pag 37	Opeens werd het stil... – <i>Harold Velten</i>
Pag 40	Samenwerking tussen verschillende religies binnen Defensie – <i>Bram Verduijn in gesprek met krijgsmachtspandit Sharwin Madho</i>
Pag 42	Commandant Landstrijdkrachten (s)preekt! – <i>Charissa Meeuwenhorst-Karsten in gesprek met Luitenant-Generaal Martin Wijnen</i>
Pag 48	Bevordering van inclusiviteit door geestelijk verzorgers bij Defensie – <i>Erik Olsman</i>
Pag 50	Jaarverslag Contact in Overheidszaken Militair (Cio-M) – 2023 - <i>Chris van den Berg</i>
Pag 54	Kerkgenootschappen en plaatsingen per 1 januari 2024

Colofon Jaarschrift 2024

Het Jaarschrift 2024 van de Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging is een uitgave van het Bureau Hoofdkrijgsmachtspredikant.

Frederikkazerne
Gebouw 101
Van Alkemadelaan 786
2597 BC Den Haag
Postadres: Postbus 90701
2509 LS Den Haag
Telefoon: 088-9530025
E-mail: ProtestantseGeestelijkeVerzorging@mindef.nl
Website: www.dgv.nl/protestants

In samenwerking met de Commissie Militairen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken.

p/a de secretaris van het CIO-M
Mr.drs. H.C.F. van den Berg
Eikenlaan 47
3925 VH Scherpenzeel
Telefoon: 06-12752501
E-mail: hcfvandenbergh@hotmail.nl

Eindredactie
Leonie Bos en Bram Verduijn

Hoofdreductie
Gert van der Ende en Corine Sloots

Ontwerp
Valentin Ocheda

Foto omslag
Noorwegen, 2023, Bram Verduijn

Druk
REPRO Den Haag

Missie Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging

De Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht helpt militairen, burgermedewerkers, veteranen en hun relaties in te gaan op vragen die worden opgeroepen in en door het werken in de krijgsmacht.

Krijgsmachtspredikanten maken deel uit van het militaire leven op kazernes en velden, tijdens vaarperioden of oefeningen en tijdens uitzendingen.

De Protestantse Geestelijke Verzorging laat zich leiden door het verhaal van Jezus Christus.

Haar kernwaarden zijn:

- *de overtuiging dat mensen kostbaar en kwetsbaar zijn,*
- *de hoop op duurzame vrede en recht,*
- *het vertrouwen dat de kracht van liefde sterker is dan die van wapens.*

Logo van de PGV.

De duif is het symbool van de Geest van God en van de vrede.
De tekst is uit Zacharia 4: 6, 'Niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest'. (HSV)

Voorwoord

De actualiteit van oorlog en verdeeldheid in de wereld en ook de politieke en maatschappelijke actualiteit in ons eigen land geeft ons het idee dat we in een samenleving terecht zijn gekomen waarin juist tegenpolen een sterkere stem krijgen. Diversiteit lijkt daarin eerder gezien als een potentieel gevaar dan een verrijking van het leven. Deze beweging in de samenleving baart ons zorgen.

Daarom lijkt het ons goed en nodig om in dit jaarschrift juist diversiteit als thema te nemen en daarbij te zoeken naar de diversiteit van onszelf, ons werk en onze dienst. Want dat het werkveld van de krijgsmacht predikant een grote diversiteit kent lijkt geen twijfel. We werken op diverse plaatsen samen met en voor mensen uit de breedte van de samenleving. Ten tweede verschillen ook wij als predikanten bij Defensie qua achtergrond en overtuigingen. Welke diversiteit is daar te vinden? Wanneer is dat verrijkend? Of waar schuurt het soms en levert het spanning op? Ten derde kennen we de diverse religieuze achtergronden binnen de diensten geestelijke verzorging waarvan de protestantse geestelijke verzorgers deel van uitmaken. Is het inderdaad mogelijk hiervan de rijkdom te verkennen, hier de schoonheid van in te zien en elkaar door onze diversiteit te laten groeien? Wij denken van wel. We willen diversiteit graag als rijkdom beschouwen die ons ook kan samenbinden en uitnodigt om ook in ons werk met betrekking tot het thema diversiteit een positief geluid te laten horen.

In alle verscheidenheid doen wij samen dit werk en trekken als dat kan daarin ook samen op. Dan wel met collega predikanten, dan wel met collega's van andere diensten. We willen daarom het begrip diversiteit belichten vanuit verschillende invalshoeken, zodat we niet alleen in engere zin, maar ook in bredere zin inzicht en inspiratie kunnen geven aan onze

dienst en de kerken die ons gezonden hebben. Invalshoeken die we gekozen hebben zijn onder andere: diversiteit in leeftijd, religie, opvattingen, denominaties, geardeerdheid en nationaliteit.

Dit Jaarschrift wil op deze manier ook voor onze zending instanties een inkijkje geven in de veelkleurige wereld waarin wij mogen werken, mede namens die kerken. De wereld van de militair lijkt soms bijna een parallelle wereld met eigen woorden en gebruiken. Juist daarom blijft het belangrijk te blijven bij de taak waartoe wij geroepen zijn "mensen helpen mens te blijven". Precies daarom gaan geestelijk verzorgers daar waar de militairen gaan.

We willen Corine Sloots als redactie graag bedanken voor haar meedenken, zorgvuldigheid en goede contacten, heel hartelijk dank. Ten slotte ook dank aan Gerben Brunsveld die voor ons nog eenmaal door de taal en spelling ging. •

We willen diversiteit graag als rijkdom beschouwen die ons ook kan samenbinden en uitnodigt om ook in ons werk met betrekking tot het thema diversiteit een positief geluid te laten horen.

Redactie jaarschrift
Leonie Bos
Bram Verduijn

Gedoopt in één Geest

Het is Diversity Week nu ik mijn bijdrage voor het Jaarschrift schrijf. De aandacht binnen Defensie voor diversiteit en het thema voor dit Jaarschrift vallen zo op een bijzondere manier samen. Binnen Defensie worden in deze week verschillende activiteiten georganiseerd. Diversiteit wordt als een belangrijk onderwerp ervaren. De plaatsvervangend Commandant der Strijdkrachten zegt onder andere: diversiteit maakt ons beter. Hij denkt daarbij aan meer vrouwen binnen Defensie en aan meer mensen met een bi- of multiculturele achtergrond.

Korinthe

Binnen de christelijke traditie gebruiken we vaak andere woorden om over diversiteit te spreken, maar eigenlijk spreken we in de kerk al eeuwenlang over dit onderwerp. De zaak waar het om gaat speelde reeds in de eerste christelijke gemeenten. Ik moet daarbij denken aan wat de apostel Paulus in zijn eerste brief aan de kerkelijke gemeente in de stad Korinthe schrijft. Er was daar van alles aan de hand. Eén van de problemen was de vraag wie de belangrijkste rol vervulde in de gemeente. Als Paulus op deze kwestie ingaat gebruikt hij het beeld van het menselijk lichaam. Ons lichaam bestaat uit veel ledematen en we zouden geen van onze ledematen willen missen. En elk lid heeft zo zijn eigen functie. Is het ene lid belangrijker dan het andere? Paulus wil van geen onderscheid weten. Allen zijn we gedoopt in één Geest, zo schrijft hij. Zo vormen we met elkaar als allemaal verschillende mensen het lichaam van Christus, eenieder met zijn eigen kwaliteiten. Niemand kan daarin gemist worden.

Korinthe nu

Bij wat dit van ons vraagt moet ik aan veel zaken denken: aan openheid en nieuwsgierigheid naar elkaar; aan de bereidheid een eigen mening/overtuiging ter discussie te stellen; het besef dat het inzicht van een ander aanvullend kan zijn op wat ik denk en weet of geloof; de bereidheid om vooroordelen en beelden over een ander altijd weer los te laten; oog hebben voor wat geen aandacht krijgt; de schoonheid van het verschil waarderen; enz. Dit gaat niet vanzelf, kost soms moeite... Theologische overtuigingen kun-

Theologische overtuigingen kunnen op elkaar botsen of met elkaar schuren, visies op wat je als dominee bij Defensie hebt te doen kunnen verschillen...

nen op elkaar botsen of met elkaar schuren, visies op wat je als dominee bij Defensie hebt te doen kunnen verschillen... Om daarover het gesprek met elkaar te voeren vanuit het besef dat het inzicht van de ander niet gemist kan worden, vraagt oprechte openheid en de bereidheid soms een eigen overtuiging te herzien.

Met 46 collega's vertegenwoordigen wij de breedte van de protestantse traditie die Nederland rijk is. We komen uit 9 verschillende kerkgenootschappen. Samen vormen we in alle diversiteit het korps krijgsmachtspredikanten. Werken we met elkaar samen,

leren we van elkaar, bidden we voor elkaar en vieren met elkaar het avondmaal. Dat we zo met elkaar omgaan stemt mij dankbaar, we zijn tenslotte allen gedoopt in één Geest!

Pleisterplaatsen

Tijdens de studiedagen in april werden we als collega's uitgedaagd elkaar te bevragen op wie we zijn als ambtsdrager. Dr. Ciska Stark (docent PThU) gaf ons een model om met elkaar in gesprek te gaan over wat we belangrijk vinden in onze professionaliteit, specifiek aangaande ons ambt en onze theologische

Zr.Ms. Groningen

overtuigingen. Uit deze gesprekken in tweetallen kwam iets aan het licht van onze identiteit als dominee en hoe we geestelijk verzorger willen zijn binnen Defensie.

Op de tweede dag liet Prof. Dr. Pieter Vos ons nadenken over de ethische dimensie in de kerkdiensten/vieringen/bezinningsmomenten die wij verzorgen voor militairen. Steken we bij onze vieringen in op het pastorale, het bemoedigende of komt bijvoorbeeld ook een notie als gerechtigheid aan de orde? Pieter daagde ons uit tot zelfreflectie, welke accenten zijn bij mij dominant? Bemoedigende en leerzame studiedagen!

De studiedagen en ook de momenten van collegiale ontmoeting zijn 'pleisterplaatsen' om bemoedigd en geïnspireerd te worden in het werk. Werk dat collega's soms op plaatsen brengt waarbij ze er alleen voor staan. Ik denk dan aan de uitzendingen en oefeningen waar de collega's bij aanwezig zijn.

Uitgezonden

Begin mei vertrok Teun de Ridder naar Roemenië voor een periode van twee maanden om geestelijk verzorger te zijn voor de militairen van de luchtmobiele brigade die daar paraat waren. Een maand later vertrok Desirée Scholtens vanaf Schiphol om

wederom voor twee maanden mee te varen aan boord van Zr.Ms. Groningen in de Caribische zee. De Groningen patrouilleerde daar om drugsmokkel tegen te gaan. Eind juli werd de bemanning van Zr.Ms. Groningen gewisseld. De nieuwe bemanning met dominee André de Oude ging aan boord om de patrouilles voort te zetten. Eind oktober keerde het schip met André terug in Den Helder. Begin september ging Johan Kromhout van der Meer opnieuw scheep aan boord van Zr.Ms. Tromp. Zr.Ms. Tromp maakte deel uit van het NAVO-vlootverband dat vooral in het Noorden aanwezig is, dit vlootverband is permanent beschikbaar voor opdrachten vanuit het bondgenootschap. Begin december liepen ze de haven van Den Helder weer binnen. Tanno Verboom was het laatste kwartaal van 2023 de geestelijk verzorger voor de militairen die voor een half jaar naar Litouwen zijn uitgezonden in het kader van eFP (enhanced Forward Presence). De internationale troepenmacht is in het Baltische land om te laten zien dat de NAVO hier paraat staat en solidair is met de Litouwse bevolking. Tanno heeft aldaar de kerstdagen en de jaarwisseling met de militairen gevierd. Eind december vertrok Gert Pennekamp voor drie maanden naar Bosnië-Herzegovina waar een compagnie mariniers een bijdrage levert aan de EU-missie EUFOR om onder andere de Bosnische krijgsmacht bij te

staan. In januari vertrokken nog twee collega's. Deborah van den Bosch-Heij vertrok met de volgende rotatie militairen voor drie maanden naar Litouwen waar Nederland met bijna 300 militairen deel uitmaakt van een internationale troepenmacht. Petra Doorn vertrok in januari voor ruim vier maanden naar Bagdad in Irak samen met een infanteriecompagnie ten behoeve van Force Protection voor de NAVO-missie in Irak.

Naast de uitzendingen/vaarperiodes waren veel collega's betrokken bij oefeningen en trainingen. Ze waren op pad met militairen naar bijvoorbeeld Duitsland voor schietoefeningen of om de militairen bij te staan die de trainingen verzorgden voor Oekraïense militairen. Andere collega's waren betrokken bij de opleidingen van militairen met het geven van lessen en conferenties op het gebied van levensbeschouwing en ethiek.

Al met al wordt er door Defensie een groot beroep gedaan op geestelijk verzorgers. Onze bijzondere positie waardoor wij militairen een vrijplaats kunnen bieden om hun verhaal te doen, wordt als een groot goed gezien. Geïnspireerd, bemoedigd, door de creatieve en (her)scheppende Geest van God morgen we als dominees mensen bijstaan met wat in hun leven aan de orde is. Een mooie en vreugdevolle opdracht!

Een leven na Defensie

Jaarlijks is het een komen en gaan van collega's. Paul Brouwer is op 1 mei met functioneel leeftijdsontslag (FLO) gegaan na 22 jaar krijgsmachtspredikant te zijn geweest. Een maand later namen we van twee collega's afscheid. Op 1 juni liep het tijdelijke contract met Thijs Oosterhuis af. Hij is tweemaal voor een periode van vijf jaar in dienst geweest. Op 1 juni is ook afscheid genomen van Ids Smedema vanwege FLO. Voorafgaand aan zijn afscheidsreceptie had Ids een minisymposium georganiseerd met als thema 'De esthetische dimensie van het krijgsmachtspastoraat.' Een mooi inhoudelijk programma, passend bij het afscheid van Ids. Eind augustus was het afscheid

Al met al wordt er door Defensie een groot beroep gedaan op geestelijk verzorgers. Onze bijzondere positie waardoor wij militairen een vrijplaats kunnen bieden om hun verhaal te doen, wordt als een groot goed gezien.

van Ko Sent vanwege FLO op de kazerne te Havelte. Een mooi afscheid waar veel militairen en collega's bij aanwezig waren. Op 1 november heeft Teun de Ridder de dienst verlaten om te gaan werken bij de Inwendige Zendingsbond (IZB) als theoloog-trainer. Fred Omvlee verliet per 1 december vanwege FLO de dienst. Dat werd vooral een muzikaal afscheid waarbij de muziek van Elvis Presley niet mocht ontbreken.

Binnengekomen

Gelukkig konden we ook dit jaar nieuwe enthousiaste collega's verwelkomen. Op 1 april kwamen Manoah Dangremond (Beukbergen) en Jan Vos (Oirschot) in dienst. Op 1 mei volgde Dirk-Jan Bierenbroodspot (Vught). Sjoerd Muller werd krijgsmachtspredikant op 1 juni (Den Helder). En half augustus kwamen Wouter Bakker (KMar Apeldoorn) en Huibert Prins (Leeuwarden) de gelederen versterken.

Met het voorziene vertrek van collega's in 2024 en met de uitbreiding van de protestantse dienst geestelijke verzorging bij Defensie met twee dominees is in het najaar van 2023 opnieuw een wervingsprocedure opgestart. Ze zijn steeds weer nodig, dominees die militairen willen bijstaan in een baan waarbij het er soms op aan komt. •

Oud en nieuw

Een tweegesprek van Manoah, de jongste dominee, en Erik, een van de oudgedienden.

Manoah,

Je loopt vanaf begin 2023 mee in ons team van geestelijk verzorgers op Beukbergen, het vormingscentrum van de GV. Jij bent binnen de PGV de eerste dominee die direct na de studie theologie bij de PGV is komen werken. Hoe is het voor jou om binnen de PGV vooral oudere collega's te hebben? En hoe is het voor jou concreet om binnen het team van gv-ers op Beukbergen te werken als jongste? Welke voor- of nadelen zie je voor jezelf?

Ik heb inderdaad direct na mijn Master predikantschap, die ik volgde aan de PThU in Groningen, gesolliciteerd als Krijgsmachtpredikant bij Defensie. Dat ze mij vervolgens hebben aangenomen was bijzonder omdat voor de PGV de eis bestond dat iemand ten minste vier jaar gemeente-ervaring zou moeten hebben als dominee. (red. inmiddels geldt deze eis niet meer). Deze had ik niet, wel heb ik in mijn studie stage gelopen op de Johan Willem Friso kazerne in Assen. De positieve ervaringen daar hebben me uiteindelijk ook over de streep getrokken om toch te gaan solliciteren.

Wat is je tot dusver opgevallen bij Defensie? Tijdens de specialistenopleiding, die je net hebt afgerond, maar ook op Beukbergen?

Gelukkig is de organisatie bijgedraaid, en werk ik nu sinds april op Beukbergen. Ik val wel op als jongste, vrouwelijke, collega. Ook bij de Spec was ik van de negen GV'ers de enige vrouw. Ik vind dat wel leuk, er is voor mij veel te leren, en het is goed voor de organisatie, daarnaast moet iemand de eerste zijn.

Erik,

jij gaat al iets langer mee, wanneer ben jij bij Defensie begonnen, en wat was je motivatie voor dit werk?

In augustus 2006 ben ik als krijgsmachtpredikant begonnen bij 42 tankbataljon in Havelte. Na ruim 13 jaar in twee gemeentes als voorganger gediend te hebben, wilde ik iets anders. Ik wilde meer contact met niet-christenen en minder in een christelijke bubbel verkeren. Meer betekenen voor mensen die gewoon aan het werk zijn en met hun 'poten in de modder' staan.

Ik wilde meer contact met niet-christenen en minder in een christelijke bubbel verkeren. Meer betekenen voor mensen die gewoon aan het werk zijn en met hun 'poten in de modder' staan.

Wat hielp jou op momenten in het werk wanneer het zwaar was? Waar liep je tegenaan?

Je hoort erbij, bij een bataljon of eenheid, maar ook weer niet. Ik heb best wel momenten van eenzaamheid gekend. Of het gevoel dat je overbodig of niet nodig bent. De militairen hebben allemaal hun bezigheden en programma. Wat heb ik dan te doen?

Gelukkig hou ik ervan om te lezen, te studeren en mezelf te ontwikkelen. Mijn motto is: een dag niet geleerd, is een dag niet geleefd. In de kerk ben je als dominee een centraal figuur en bij Defensie een randfiguur. Dat besef relativeert enorm. Ik ben niet de enige die zorg draagt voor het personeel. Er zijn ook anderen. Verder was de schok best groot toen ik ontdekte dat er niet of nauwelijks christenen bij Defensie rondliepen. Of ze verborgen het gewoon heel goed. In mijn eerste dienst te velde, had ik een paar mooie liederen uitgezocht om samen te zingen. Maar dat werd een one-man show. Want ik was de enige die zong. Uiteindelijk vond ik bij de bataljons wel m'n plek door zoveel als kon mee te gaan op oefeningen en er gewoon te zijn. Dan word je van zelf gevraagd om hulp of advies en werd ik ook uitgenodigd op feestjes. Dan hoor je erbij. Maar iets van de eenzaamheid blijft en dat is ook goed. Want ik heb een aparte rol en gaandeweg lukte dat steeds beter om die goed in te vullen in samenwerking met bijvoorbeeld de maatschappelijk werker of P&O functionaris op de kazerne.

Op uitzending hielp het mij om steeds weer terug te gaan naar mijn eigen roeping om vanuit het Evangelie van kruis en opstanding van Jezus, er te zijn voor mensen, om een stukje mee te lopen, een weg te zoeken, zodat de ander weer kan opstaan en verder kan met z'n leven. Op dat verhaal zitten mensen niet direct te wachten, maar het heeft mij altijd geholpen mensen te helpen en weer los te laten.

Manoah,

Wat zou je van mij als oud-gediende willen leren? En wat zou ik van jou kunnen leren?

Ik ben er eigenlijk best trots op dat ik toch hier terecht ben gekomen, daar heeft ook wat doorzettingsvermogen en lef aan te pas moeten komen. Ik hoop dat ik die drive lang vast zal houden, maar ik denk oprecht dat in mijn werk op Beukbergen 'jong zijn' een kracht is. In het werk met jonge mensen ben ik door mijn leeftijd laagdrempelig en kan ik nabij zijn. Hun struggles en vragen zijn of waren recent vaak ook mijn struggles en vragen.

Wel merk ik, bij wat oudere militairen, dat het soms als een verrassing kan komen dat je als GV'er jong bent. Er is dan wel een soort stigma waar je doorheen moet, een deur die bij sommigen al bijna dicht gaat. Wat hebben ze aan mij, begrijp ik wel wat zij doormaken? Uit jouw verhaal merk ik op dat leeftijd echter ook niet alles is, maar dat je als GV'er altijd een plek aan de zijlijn hebt. Ik vind het mooi om te horen hoe jij daar, mede door je roepingsbesef, een betekenisvolle weg in hebt gevonden.

Erik,

Wat was voor jou de mooiste periode van je tijd bij Defensie? Bij de bataljons (tankbataljon en genie) was mooi, maar ik vond het werk bij 1 GNC (Duits-Nederlands legercorps in Münster) het mooist. Daar heb ik ook het langst gewerkt. Het is een internationale omgeving, waarin je als dominee je plek niet hoeft te verdienen, maar waarin er een zekere vanzelfsprekendheid is dat je er bent (eigen parkeerplaats: chaplain) en meegaat op oefening. Op het hoofdkwartier zelf kon het wel eens zoeken zijn, want iedereen zit maar achter z'n PC of zit in een meeting. Maar er blijven nog heel veel momenten over dat je ertoe doet. Jaarlijks organiseerde ik samen met mijn ondersteuner Gerrit Stam een nieuwsjaarsdienst met internationale chaplains als gast. Toen het Corps op uitzending ging stuurden we iedereen elke maand een kaart. En toen ik zelf op uitzending ging in 2017 kreeg ik van allerlei afdelingen binnen 1 GNC pakketjes en kaarten. Daar had ik ook zelf om gevraagd trouwens. Maar ze deden het ook! Daarnaast werd er in Münster regelmatig een beroep op mij gedaan bij

incidenten (aanslagen) of bij ernstige ziekten en overlijdens. Overigens was het soms wel zoeken naar passende momenten om een church service te houden op oefening. Je moet altijd toch weer alert zijn en op het juiste moment en bij de juiste mensen aankloppen om een dienst te realiseren tijdens oefeningen. Daar mag je dus ook gewoon tijd in steken.

Verder ben ik viermaal met internationale (ook Duitse) deelnemers naar Auschwitz geweest. Toen een Franse officier afscheid nam, noemde hij zijn deelname aan de reis naar Auschwitz als het hoogtepunt van zijn tijd in Münster! Dat zegt wel iets hoe die reizen gewaardeerd werden.

Wat/welk moment heeft jou het meest verrast in het werk?

Het meest verrassende of mooiste moment was, denk ik, het moment dat ik op Deh Rawod (in Afghanistan) in 2009 door een peloton werd gevraagd om een week mee te gaan naar FOB Coyote. Ze hadden de week ervoor een incident met zware IED (een soort landmijn) gehad en vier militairen waren naar huis. Waarvan twee zwaar gewond. We wisten niet of ze het zouden overleven. Op de meerdaagse patrouille daarvoor was ik met ditzelfde peloton drie of vier dagen op stap geweest buiten de poort. Dus er was een band ontstaan en daarom wilden ze mij mee. Ik heb toen met iedereen gesprekken kunnen voeren. Dat was erg waardevol.

Bij terugkeer op Eindhoven stonden er tot mijn grote verbazing twee levensgrote majoors van het tankbataljon, die speciaal gekomen waren om mij welkom te heten. Dat is erkenning en waardering die veel voor mij betekende.

Verder nog de vele post die ik bij m'n uitzending in 2017 vanuit 1 GNC kreeg toegestuurd.

Manoah,

Op welke manier wil jij dominee zijn bij Defensie, en in het bijzonder op Beukbergen? Kun je iets vertellen over je motivatie om dit werk te doen als jonge theoloog? Wat drijft je?

In het verleden heb ik een tijdje voor de klas gestaan, dat heeft me gevormd als docent. Maar als geestelijk verzorger, zo heb ik gemerkt bij collega's, sta je niet voor een groep, maar naast een groep.

Als iemand die geen gemeentewerk heeft gedaan is het wat zoeken in het 'dominee-zijn' en hoe ik daar gestalte aan geef. Maar ook voor iemand uit het gemeentewerk zal dat bij Defensie zoeken zijn. Dat ik die zoektocht mag maken binnen een fijn en ervaren team op Beukbergen is een geruststellende gedachte. Tot nu toe is het (meelopen in het) groepswork, wat we vooral doen op Beukbergen, al een hele leerschool voor mij geweest. In het verleden heb ik een tijdje voor de klas gestaan, dat heeft me gevormd als docent. Maar als geestelijk verzorger, zo heb ik gemerkt bij collega's, sta je niet voor een groep, maar naast een groep. Ik hoop in mijn tijd op Beukbergen ook op die manier dienstbaar te zijn aan de behoeften van de groep, verdiepvragen te stellen, benaderbaar te zijn en zo ook iets van mezelf en mijn drijfveren te kunnen laten zien. Ik vond het bijvoorbeeld mooi, Erik, toen ik bij jou meeliiep, dat je de conferentie afsloot met een Bijbeltekst.

Wat ik op dit moment belangrijk vind binnen het werk is om kwetsbaarheid en gebrokenheid bespreek-

baar te maken. Vooral binnen een groep zodat ze onderling meer gaan praten, maar ook dat ze weten dat er geestelijk verzorgers zijn bij wie ze altijd terecht kunnen. Als christen is falen een soort gegeven: waarom zou er anders vergeving zijn? In een harde wereld zonder vergeving is het lastig om met tekortkomingen om te gaan. Ik denk dat wij als dominees, geestelijk verzorgers, daar handvatten voor hebben. Ik hoop ook dat er deuren zullen opengaan, daar waar ze op een kier stonden, ik hoop dat ik wat licht mag brengen in duisternis, wat troost bij verdriet, vernieuwende gedachten en een veilige plek waar wordt geluisterd.

Erik,

Hoe hebben andere/oudere collega's jou gesteund toen je net begon met werken bij Defensie? (Waar liep je toen tegenaan?) Oudere collega's hielpen door te relativiseren, te luisteren en zichzelf ook te laten zien. Elke nieuwe plaatsing moet je weer vanaf nul beginnen. En dat is soms heel vermoeiend. In de intervisiegroep of bij PGV dagen was er tijd en ruimte voor ontmoeting. Dat heb je gewoon nodig als gv'er. Soms moet je er ook gewoon even niet zijn op je kaserne, bijvoorbeeld voor een opleiding of studiedag. Dat begrijpen militairen best.

Wat wens je (mij)/nieuwe collega's toe?

Moed om jezelf te blijven, mee te gaan met de mannen en vrouwen, om op te staan als dat nodig is en verder veel plezier. Dus ook genieten van de humor binnen Defensie: "Bedankt dominee, de mist trekt op!". Blijf je bewust van je eigen bijzondere rol en positie. Je bent dominee en je leeft en werkt vanuit het Evangelie te midden van een geweldsorganisatie. Dat is niet alleen voor jou, maar ook voor militairen soms ingewikkeld. Wees jezelf in het gesprek en breng jezelf in. Dan ontmoet je elkaar en dat is waardevol. Zo blijf je ook zelf mens als geestelijk verzorger. Je mag ook heel eerlijk zijn, zeker op uitzending. Er zijn altijd ervaren militairen waar je als gv'er ook een beetje op kunt leunen. Zo word je ook gezegend als dominee bij Defensie. •

Omdat ieder mens uniek is...

Defensie levert een bijdrage aan de versterkte militaire aanwezigheid van de NAVO in Litouwen, de zogeheten enhanced Forward Presence (eFP). Het gaat om zo'n 300 Nederlandse militairen die deel uitmaken van een multinationale battlegroup. De eenheid staat onder Duitse leiding en is gestationeerd in Rukla. Na de inname van de Krim door Rusland besloot de NAVO tot het sturen van extra militairen naar de Europese oostgrens. De inval van Rusland in Oekraïne onderstreept het belang van deze geruuststellende maatregelen voor onze Oost-Europese bondgenoten. Tijdens 2023 en 2024 levert 43 Gemechaniseerde Brigade uit Havelte het gros van de militairen voor deze missie.

Nuldelijns

Als geestelijk verzorger bij Defensie sta je nogal eens aan de zijlijn. Letterlijk... Als er een oefening gehouden wordt, heeft iedere militair een taak en de dominee staat erbij. Dat is overigens verre van saai want langs de zijlijn gebeurt geestelijke verzorging. Militairen delen daar bij een kop koffie de dingen die hen bezig houden. Nuldelijns werken wordt het ook wel genoemd, of 'presentie-pastoraat'. Dat zijn mooie woorden voor aanwezig en beschikbaar zijn. Voor een luisterend oor dat verder gaat dan voor kennisgeving aannemen. Om echt contact waarin het leven gedeeld kan worden, dáár gaat het om. Militairen weten dat hun verhaal bij de GV'er (geestelijk verzorger) veilig is. En de GV'er kan er later nog eens naar vragen. Zo worden mensen geholpen in hun zoektocht naar antwoorden op het leven en wordt de drempel zo klein mogelijk gemaakt om issues te berde te brengen.

Verbondenheid en schoonheid

Terwijl ik dit stukje schrijf, ben ik op uitzending in Litouwen. De deur van mijn kamer staat open en mensen op weg naar de gym blijven soms even hangen voor een praatje. En in de wandelgangen van het kazernesgebouw – en dat zijn er veel – spreek ik zelf ook militairen aan: 'Hoe gaat het?', 'Hoe vond je de oefening?' 'Hoe was je verlof?' Vragen bedoeld als uitnodiging tot ontmoeting. En dikwijls ben ik verrast over de openheid waarmee ervaringen worden gedeeld. In de bezinningsmomenten op zondagmorgen komen thema's langs die raken aan het militaire bestaan: 'Tussenstand', over de balans opmaken halverwege de uitzending. 'Draagkracht', over dragen

Koud weer training

Militairen benaderen het leven meestal

met een gezonde dosis humor.

Maar diezelfde humor kan ook een poging zijn om te schuilen achter een schild van grappen.

en gedragen worden. 'Hogerop', over ambities en verbinding. 'Bull Power', over kracht om te beschermen en kwetsbaarheid om te verzoenen. 'Kruispeiling', over het belang van luisteren naar elkaars mening om samen verder te komen. Bijbelverhalen resoneren mee in deze bezinningsmomenten, maar staan niet op de voorgrond.

Little Church

Hoewel de zondagmorgen één van de weinige vrije momenten is voor de militairen weten velen de weg naar Little Church, zoals de kapel op de compound heet, te vinden. Met name om de sleur te doorbreken - geven mensen aan - en een moment te ervaren van verbondenheid en schoonheid. Ik geniet er volop van om dit aan te kunnen bieden. Ik ervaar dat mijn werk tijdens uitzending meer diversiteit kent dan op de kazerne. De afstand tot de militairen is vrijwel weggefallen en de bezinningsmomenten geven stof tot napraten. Ze nodigen uit tot gesprek over levenskunst en levenswijsheid. Naast de bezinningsmomenten op zondag verzorg ik elke woensdagavond een kerkdienst. Ook daar blijkt behoefte aan. Sommige militairen komen uit overtuiging naar de dienst op woensdagavond. Anderen met dezelfde reden als op zondag: de behoefte aan 'even wat anders'. Soms

ook uit nieuwsgierigheid of nostalgie. Hoe dan ook, het levert mooie gesprekken op over de Bijbel, de kerk en het geloof.

Samen met de chaplains van de andere nationaliteiten bereiden we kerstactiviteiten voor. Een internationale dienst in Vilnius, een bezoek aan de kerstmarkt, een kerstavonddienst, om maar een paar dingen te noemen. Er is zeker verschil in de kerstradities van Duitsers, Noren, Belgen, Tsjechen, Litouwers en Nederlanders, echter de overeenkomsten zijn veel groter. Hopelijk wordt het allemaal hartverwarmend.

'Kletsmaajoor'

Persoonlijke ontmoeting, spontaan of op afspraak, vormt een belangrijk deel van het werk van GV'ers

bij Defensie. Kletsmaajors worden we wel eens gek-scherend genoemd. Militairen benaderen het leven meestal met een gezonde dosis humor. Maar diezelfde humor kan ook een poging zijn om te schuilen achter een schild van grappen. Immers, praten over jezelf kan best spannend zijn. Spannender in ieder geval dan de meeste dingen die burgers spannend vinden aan het militaire bestaan. Als militair kom je jezelf wel tegen. Dat brengt het werk met zich mee. Overigens geldt dat evengoed voor de burgermedewerkers bij Defensie. Waar mensen dreigen vast te lopen, is het goed dat er iemand beschikbaar is om mee te praten. 'Echte ontmoeting is een ontdekkings-tocht de diepte in' (Gabriel Marcel) en het kan spannend zijn om samen af te dalen naar wat er leeft onder de oppervlakte. Zo kan een ogenschijnlijk eenvoudig gesprekje het begin betekenen van een hele zoektocht om ervaringen een plekje te kunnen geven. En daarbij kan ook specialistische hulp ingeschakeld worden, indien nodig.

Diversiteit van ons werk

Als het gaat om de diversiteit van ons werk als GV'ers zit 'm dat vooral in de diversiteit die het werken met mensen met zich meebrengt, denk ik. Geen mens is hetzelfde en geen situatie is gelijk. Dat is meteen ook een uitdaging. Om ieder gesprek weer open en onbevooroordeeld in te gaan, is niet vanzelfsprekend. De ander tevoorschijn luisteren is een kunst op zich. Thema's die spelen variëren van rouw tot relaties, van stress tot somberheid. Er komt veel langs... En daar staan we dan bij stil. En dikwijls geeft dat, hoe pijnlijk het ook kan zijn, opluchting. Aan de zijlijn staan, krijgt dan ook een figuurlijke betekenis voor het werk van de GV'er. We luisteren, verhelderen, reiken handvatten aan en lopen een eind met de ander op, maar het blijft aan de ander om zelf verder te gaan met de dingen die spelen.

Verzorgen, Vormen & Vieren

Naast persoonlijke begeleiding en gesprekken zijn er nog andere taken die deel kunnen uitmaken van het brede palet van werkzaamheden waarmee GV'ers bij Defensie zich bezig houden. Intern delen we ons werk als GV'ers wel eens op in drie hoofdtaken van Verzorgen, Vormen en Vieren. Verzorgen heeft dan te maken met aandacht schenken aan de militair en zijn of haar verhaal. Vormen heeft te maken met het aanbod aan lessen en vormingsmomenten bijvoorbeeld op het terrein van ethiek en morele vorming. Vieren houdt verband met de bezinningsmomenten, diensten te velde of bij bijzondere gelegenheden. Daarnaast hebben we als GV'ers ook een adviserende rol richting commandanten en leidinggevenden en participeren we in overlegorganen met het oog op de beste zorg voor militairen en burgermedewerkers. Al met al levert het een brede schakering op aan werkzaamheden. Vaak vanaf de zijlijn, maar altijd vanuit het hart. •

Corine Sloots

Zichtbaarheid

Als ik denk aan het thema diversiteit wil ik graag de focus leggen op zichtbaarheid. Hoe wordt diversiteit zichtbaar?

Ik ben een vrouwelijke krijgsmachtspredikant en als geestelijk verzorger werkzaam binnen Defensie. Ik leef mijn leven samen met mijn vrouw Mireia en onze twee kinderen. Dat kleurt mijn ervaringen in mijn werk en verdere leven. Of ik nu wil of niet, ik ben zichtbaar.

Dit artikel krijgt vorm in de tijd van Advent, in voorbereiding op het feest van Kerst. Met Kerst staan we stil bij de geboorte van een kind, in onze wereld. Een kind, Gods kind, dat weerloos en kwetsbaar in een kribbe ligt in een stal. Het beeld van het kerstverhaal maakt zichtbaar dat mensen kwetsbaar zijn als een klein kind. We vergeten weleens dat we kwetsbaar zijn. Zichtbaarheid naar elkaar toe heeft ook iets kwetsbaars. Ik denk echter dat zichtbaarheid van belang is in het onderlinge contact tussen mensen. Een goede werk en leefomgeving vraagt erom dat mensen elkaar echt zien. Dat ik de ander echt zie en dat de ander mij kan zien zoals ik ben.

Iedereen heeft namelijk iets eigens in te brengen in de samenleving en binnen onze organisatie. Het lukt ons alleen niet altijd om elkaar écht te zien in al onze authenticiteit. Omgaan met elkaar en elkaar als waardevol zien is gewoonweg niet makkelijk en vraagt inzet van een ieder. Voor mij is het uitgangspunt dat er elke dag weer een nieuw begin mogelijk is en dus alles weer anders kan zijn of ten goede kan keren. We kunnen dus vandaag beginnen met nieuwe ogen naar een ander te kijken.

Voor mij is het uitgangspunt dat er elke dag weer een nieuw begin mogelijk is en dus alles weer anders kan zijn of ten goede kan keren.

Corine met Micha op de vliegbasis Gilze-Rijen

Corine samen met haar partner Mirea en hun kinderen, Rivka en Micha

Moeder van Corine

Jezelf zijn

Werken als vrouw binnen Defensie is niet altijd gemakkelijk. Toen ik binnen de Protestantse Geestelijke Verzorging aan het werk ging waren er drie andere vrouwen werkzaam, dat is weinig, en ik vermoed dat dit ook niet altijd makkelijk is geweest om met zo weinig vrouwen vertegenwoordigd te zijn. En dat is breder, jezelf zijn binnen onze organisatie, maar ook binnen onze kerken en onze samenleving, is niet vanzelfsprekend en ook kwetsbaar. Ik heb door de tijd heen veel verhalen gehoord van mensen die het moeilijk vonden zichzelf te zijn. Jezelf zijn is vaak gelijk aan je kwetsbaar opstellen.

Voor mij waren die drie vrouwen die al werkzaam waren bij de Protestantse Geestelijke Verzorging een mooi voorbeeld dat het kan, als vrouwelijke krijgsmachtspredikant en geestelijk verzorger werkzaam te zijn. Op hun ervaringen bouwen wij voort. Momenteel zijn er zo'n tien vrouwen binnen onze dienst werkzaam. We zijn zichtbaar en dat is belangrijk. Het is belangrijk dat ook het gezichtspunt van vrouwen in onze PGV en DGV (Diensten Geestelijke Verzorging,

de interdenominatieve dienst waar de PGV onderdeel van uitmaakt) kan klinken en ook denk ik dat wij vrouwen gemakkelijker de positie van vrouwen binnen de organisatie begrijpen en hopelijk ook andere mensen die een veelkleurige minderheid vormen.

Zoals gezegd zijn wij mensen in allerlei vormen en gedaanten en hebben we allemaal wel zo onze bijzonderheden in onze persoon, leefomstandigheden en onze levensgeschiedenis. Zo was toen ik begon bij Defensie mijn vrouw zwanger van onze dochter, een bijzondere omstandigheid en dan bedoel ik dat het bijzonder is om een kind in je leven te verwelkomen. Ik verwachtte als vrouw een kind, maar was zelf niet zwanger. Dat komt natuurlijk minder vaak voor. Ook niet dat ik daarnaast een geestelijk ambt bekleed. Voor mij een situatie die gewoon is maar ik besef natuurlijk dat dit in elk geval wat minder voorkomt. Laat staan wat daar door anderen over gezegd of over gedacht wordt. "Gaat dat samen, geloof en homoseksualiteit?", om er toch maar een woord op te plakken. Goddank wel en ook al heel lang. Binnen onze

In Zuid-Korea

dienst heb ik me altijd meer dan welkom gevoeld. Gelukkig. Ik ben ook blij met onze DGV als geheel waar we bijvoorbeeld de conferenties voor de LHBTQIA+ gemeenschap organiseren. Wat belangrijk is om te zeggen, ook hier is zichtbaarheid gewenst, zowel bij de collega's die deze conferenties leiden maar ook voor alle moedige mensen die naar deze conferenties komen.

Voorbeelden

Op zulke momenten zijn we zichtbaar naar elkaar en ook dat is heel waardevol. Binnen de kerken zijn ook vele voorbeeldfiguren. Al tijdens mijn studie ontmoette ik vrouwen en mannen die hun eigen levensweg als homoseksueel verstonden als een levensopdracht of zij gebruikten hun manier van leven om aan anderen te laten zien dat dit mogelijk was, ook in de kerken.

Mijn moeder is voor mij ook een zichtbaar voorbeeldfiguur, een vrouw die nadenkt, mild is en ieder mens ziet in zijn of haar waardevolle eigenheid en als lid van dat ene lichaam van Christus. Voor mij is zij iemand die oog heeft voor de eigenheid van mensen en ieder mens als een waardevol lid ziet van het lichaam van Christus. Ik weet dat zij zich ook in haar kerk en naar andere kerkleden onder meer hard maakt voor de LHBTQIA+ gemeenschap. Ik vind haar moedig en ben natuurlijk trots op haar. Ik denk dat ook zij een voorbeeldfiguur is voor anderen. Laatst zag ik dat zij een broche droeg met een hartje in de

regenboogkleuren. Wat ontzettend stoer en kwetsbaar tegelijk.

Dat ik zelf als voorbeeldfiguur word gezien vind ik verrassend om zo nu en dan te horen. In de christelijke gemeenschap hoor ik dit wel terug. Laatst nog, een jongeman die zei: "Het is zo mooi jullie als gezin te zien rondlopen, dat is een enorm mooi voorbeeld voor mij". Dat sterkt mij om het leven gewoon te leven, daarin schuilt voor een ander soms iets heel waardevols. Ook onder militairen werkt dit mooi uit. Zo kwam ooit een ICT-medewerker, die wat gezinsfoto's op mijn computer had gezien, naar mij toe om als gelovige jongen te praten over zijn gevoelens voor een andere jongen. Een voorbeeld te zijn voor andere gelovige of niet gelovige LHBTQIA+ wordt mij vaak onverwacht duidelijk. Dat is dan heel bijzonder om te horen, vooral omdat ik zelf weet dat het zo waardevol is. Zo zie ik mijn ervaring en rol als vrouw binnen Defensie en ook als gelovige LHBTQIA+.

Dankbaar

Ik schrijf deze woorden in dit Jaarschrift vooral omdat ik dankbaar ben. Ik ben dankbaar voorbeelden te hebben en te hebben gehad en om zelf een zichtbaar voorbeeld te zijn. Ik dank dan ook al die mensen die mij voorgingen als gelovige vrouwen die met een vrouw samenleven of een man die met een man het leven deelt. Ik dank ook alle moedige jonge en oudere mensen die ik om mij heen zie en hun leven nog weer op een andere manier willen leven. Dankbaar dus voor al die mensen die ons zijn voorgaan. Vrouwen binnen Defensie, de vrouwen die voor mij krijgsmachtspredikant waren. LHBTQIA+ voorbeelden: de vele gelovigen die poogden moedig zichzelf te zijn in de kerk en zo wegen voor velen van ons en voor mij nu hebben gebaad. Maar ook de collega's binnen Defensie die zich zo inspanden om zichzelf te kunnen zijn en mensen bewust proberen te maken van de unieke waarde die elk mens heeft. Dankbaar ben ik voor mensen die zo kwetsbaar durven zijn dat ze zichzelf laten zien. •

Zwervend door de krijgsmachtdelen!

Generatie D, je komt het tegen in tv-reclames om jongeren te werven voor Defensie. Vier maal D zijn de pijlers van onze krijgsmacht: de Koninklijke Marine, de Koninklijke Marechaussee, de Koninklijke Luchtmacht en de Koninklijke Landmacht. Binnen alle vier de krijgsmachtdelen ben ik werkzaam geweest. Sinds maart 2022 ben ik weer terug waar ik begon: de Koninklijke Marine. Daarmee is de cirkel voor mij rond.

In hetzelfde schuitje

Bij de Koninklijke Marine ben ik mijn werkzaamheden gestart. Het kenmerkende bij de Koninklijke Marine is en blijft voor mij de onderlinge saamhorigheid en de langdurende band met het personeel. Ook al heb je jaren terug met hem of haar gevaren. Aan boord van een schip leef je en werk je samen. Je zit letterlijk in hetzelfde schuitje. Het is samen uit samen thuis. Geen dag-, middag-, avond- of nachtdienst van acht uur en daarna weer naar huis. Maar vele maanden vierentwintig uur per dag samen op pad, zwervend over de wereldzeeën voor vrede en veiligheid. Het is een way of life. Dan ontstaat er een soort van verbroedering, een familiegevoel. En als er privé iets speelt waardoor een bemanningslid niet mee naar zee kan, voelt dit als je familie tijdelijk in de steek laten. Mee naar zee willen met je collega's, maar op dat moment niet kunnen, omdat er thuis iets speelt. Maar het thuisfront is en blijft de basis en die moet voor iedere militair goed zijn om zijn of haar werk uit te kunnen voeren. Ook bij de Koninklijke Marine.

Opsporing verzocht

De overstap naar de Koninklijke Marechaussee volgde na vijf dienstjaren. De Koninklijke Marechaussee wordt ook wel 'Gods eigen wapen' genoemd. Veel jongeren uit kerkelijke kring gingen vroeger bij de

Aan boord van een schip leef je en werk je samen. Je zit letterlijk in hetzelfde schuitje. Het is samen uit samen thuis.

Geen dag-, middag-, avond- of nachtdienst van acht uur en daarna weer naar huis.

Koninklijke Marechaussee werken. Het krijgsmachtddeel waar ik zelf ook mijn militaire dienstplicht heb vervuld en tijdens mijn studie theologie ook stage gelopen heb. Na vervroegd in dienst te zijn geweest was mijn doel om beroepsmarechaussee te worden. Maar uiteindelijk is het krijgsmachtpredikant geworden. Het kan bijzonder lopen in het leven van een mens. Marechaussees zijn opsporingsambtenaren. Het is vaak zwart of wit, goed of fout. Om het bijbels te duiden: zonde of genade. Een nacht mee met een observatie- en arrestatieteam, om een verdachte van bed te halen in Amsterdam leidde onderweg in de auto of na afloop op een politiebureau regelmatig over gesprekken rond het thema goed en kwaad. Waar komt het kwaad wat de ene mens de andere aandoet vandaan? Wat denk jij of wat denken jullie? Boeiende gesprekken leverde het op.

Diversiteit in de breedte

Op het kasteel van Breda, in het centrum van de stad is de Koninklijke Militaire Academie gevestigd. Het opleidingsinstituut om officier te worden bij Defensie. Het is diversiteit in de volle breedte. Alle vier de krijgsmachtdelen kom je er tegen en ontmoet je dagelijks in je werkzaamheden. In het bruisende Breda heeft een geestelijk verzorger ook een diversiteit aan taken. Aan de cadetten, officieren in opleiding, worden onder andere lessen en bezinningsdiensten gegeven. De ene zondag reis je af naar Zuid-Limburg om een ontmoeting te hebben met een specialistenklas van tandartsen, fysiotherapeuten, artsen, geestelijk verzorgers, en andere exoten. De andere week sta je voor een groep jongeren die net gestart zijn met hun opleiding. Dus net hun spijkerbroek hebben vervuild voor een uniform. En wat doet de overgang van burger naar militair met je? Een onderwerp om te bespreken in een les. Om als geestelijke vooral jonge mensen aan het begin van hun loopbaan bij Defensie nabij te zijn, vond ik een schitterende taak tijdens mijn periode in Breda.

Erbil en Islamabad

Van Breda naar Eindhoven. Naar de Koninklijke Luchtmacht, naar vliegbasis Eindhoven. Kort na binnenkomst op Eindhoven werd ik gevraagd om op uitzending te gaan naar Irak/Erbil. In januari 2020 was het vertrek. Het was een trainingsmissie. De training werd gegeven door militairen van de Koninklijke Landmacht, namelijk Luchtmobiel uit Assen. Tijdens één van de eerste diensten ontving ik een kruis. 'Bij de dominee en de dienst hoort een kruis'. Dit houten kruis reist met me mee van werkkamer naar werkkamer. Warme herinneringen in een enerverende tijd. Het was het begin van Corona. Onze missie werd stopgezet vanwege de Coronapandemie en na enkele maanden waren we allemaal weer in Nederland. Einde missie Erbil.

In augustus 2021 volgde een korte inzet van een week naar Pakistan/Islamabad. Een week die in het geheugen gegrift blijft voor iedereen die erbij betrokken was. Een week waarin er geweldig samen is gewerkt tussen alle krijgsmachtdelen onderling. Het was één team en één taak. De evacuatie van Afghanen naar Nederland. De angst, het verdriet, de spanning en de pijn, was in de ogen van de evacuees te lezen. Afgha-

nistan moest verlaten worden vanwege de oprukkende Taliban. Op het vliegveld van Islamabad hebben we hoofdzakelijk humanitaire zorg gegeven. Na deze intense week is ons vanuit Defensie en vanuit de Geestelijke Verzorging goede nazorg gegeven. En dat was ook nodig. Ons verhaal konden en moesten we vertellen als verwerking van wat we meegemaakt hadden in die bijzondere week.

De cirkel is rond

Nu ben ik weer terug waar ik begon, bij de Koninklijke Marine. Daarmee is de cirkel door de krijgsmacht voor mij rond. Vele verhalen en ervaringen rijker. Nu weer als 'zwerfer van God' varende over de wereldzeeën. Een bijzonder mooi avontuur. Aan het begin van mijn werkzaamheden bij Defensie zei een oudvlootpredikant tegen me: 'Zie, nog niet de helft is mij verteld'. Een citaat uit 1 Koningen 10. We komen op plaatsen en in situaties die we bij aanvang van onze werkzaamheden niet konden bedenken en voorstellen. Dat bedoelde deze collega mij te zeggen. Het is waar. Er zijn voor de militairen en burgers bij Defensie en zo God dienen, is voor mij het mooiste werk wat er bestaat.

Een snelle wacht en een behouden vaart! •

Hannah Nováková

Mijn bezinning op de kerkelijke diversiteit van de krijgsmachtspredikant

Als je zoveel verschillende stromingen

binnen een dienst hebt,

is het wel duidelijk dat

er veel diversiteit is.

Gelovige diversiteit

Toen ik begon als krijgsmachtspredikant heb ik de gelovige diversiteit onder collega's voor het eerst ervaren tijdens een PGV conferentie. Een aantal collega's bleef weg omdat ik, een vrouw, de avondmaalsviering zou leiden. Op het moment zelf merkte ik alleen dat er minder collega's aanwezig waren dan daarvoor, maar ik dacht dat het door andere verplichtingen kwam. Toen ik later hoorde wat de oorzaak was, was het wel even slikken.

Misschien mede daarom was ik ook erg blij dat mijn doordeweekse contacten met collega's interdenominatief waren: bij de Marine in Den Helder zaten we wekelijks bij een weekopening, verzorgd door een van de collega's - een protestant, een humanist of een katholiek. Daar merkte ik dat er verschillen waren, uiteraard, maar er was ook openheid en vrijheid. Ieder bereidde iets voor vanuit de eigen situatie, vanuit zijn of haar eigen vragen en zoektocht. Daar doorheen kon je de kleur ervaren van de levensbeschouwelijke achtergrond van collega's zonder dat uitsluiting een rol speelde. Ik heb er mooie herinneringen aan.

Met elkaar in gesprek blijven

Terugkijkend over de ruim acht jaar als krijgsmachtspredikant kan ik constateren dat ik contacten onder collega's onderling over het algemeen als prettig ervaar. Als je zo veel verschillende stromingen binnen één dienst hebt, is het wel duidelijk dat er veel diversiteit is. Eensgezindheid in geloofsleer is ook geen vereiste. Belangrijk is wel de bereidheid om elkaar als collega's te willen ontmoeten en met elkaar gesprek te durven voeren over wat ons drijft en draagt in ons werk en leven. In de afgelopen jaren is daarvoor steeds meer gelegenheid gecreëerd en daar ben ik blij mee.

Mijn ervaring is dat openheid, respect en collegialiteit zeker de intentie zijn van de collega's die ik ontmoet. Helaas heb ik veel van de nieuwe collega's nog veel te weinig leren kennen door de beperkingen die de

covid-tijd ons oplegde. Maar aan intentie ontbreekt het volgens mij niet. De vraag is echter wel - in hoeverre hebben wij als collega's in de gaten wat wij, gezien onze achtergrond, met ons meedragen? Wat zijn de vanzelfsprekendheden die ons gedrag sturen, zonder dat we ons daarvan bewust zijn? Wat voor impact hebben de woorden die we spreken, de grappen die we maken, de houding die wij uitstralen, op de ander? Ik heb bij Defensie geleerd om stevig in mijn schoenen te staan en waar nodig tegengas te geven. Dat is nodig, binnen Defensie, maar soms ook tussen collega's onderling.

Reflectie

In de covid-tijd heb ik de ruimte gehad om na te denken: waar sta ik in mijn leven? Waar wil ik nog aandacht aan besteden? Waar wil ik eventueel een verandering in aanbrengen? Toen heb ik besloten om de overstap te maken van de PKN naar de Remonstranten. Ik volgde ze al jaren en vond de geschiedenis van deze kerk en de ruimte die ze aan mensen bieden om op eigen manier hun gelovige zoektocht gestalte te geven, waardevol en inspirerend.

Ontwikkeling

Door mijn eigen geschiedenis - opgegroeid in een totalitair en atheïstisch land - ben ik iemand die niet geworteld is gebleven in mijn vroegere manier van leven. Ik heb mezelf op verschillende manieren uit de oude grond getrokken en heb gekozen voor andere gronden om in te aarden. Zo heb ik van atheïsme de stap gemaakt naar christendom, op mijn achttiende heb ik me laten dopen en ben ook maar meteen theologie gaan studeren. Twaalf jaar later heb ik de keuze gemaakt voor Nederland.

Ik merk dat deze geschiedenis doorwerkt in de manier waarop ik gestalte geef aan mijn geloof, werk en leven. Ik ben me zeer bewust van keuzes. Ik ben blij dat ik ze kan maken en maak ze ook. Daarin ervaar ik sterk mijn vrijheid maar ook mijn verantwoordelijkheid.

Ik kies waar ik voor sta, waar ik voor ga en wat ik achter me laat. Ook laat ik me niet zo maar overtuigen als iemand beweert dat die gelijk heeft. Als ik deze eigenwijsheid, eigenzinnigheid of vrijzinnigheid :) niet had, was ik in mijn leven niet ver gekomen. Ik ben me er bewust van dat ik hierin mijn eigen weg ga en dat dit veel invloed heeft op mijn manier van geloven.

Geloofstraditie

Onlangs heb ik diversiteit ervaren toen ik met een protestantse collega zat te praten. Hij is geworteld in de traditie van zijn geloof via de inbedding in zijn familie. Geloof, familie en nu ook zijn werk en gezin vormen één geheel. Ik voelde die energie als weldadig voor hem en zijn dierbaren. Zo voelt het blijkbaar als je geworteld bent in een traditie, dacht ik toen. Je krijgt van alles mee, en zo ook je geloof, op een manier die jouw hele bestaan omvat. Als het goed gaat - dus liefdevol en met respect - zit daar een kracht in die ik, met mijn geschiedenis, niet ken. In die constatering zit bij mij een stuk gemis en verlangen. Mijn weg is die van vrijheid maar daarin ook van risico op ontworteling en eenzaamheid. Ik heb een stap te nemen om in verbinding te komen en te blijven met mensen om me heen.

Daarin voel ik me gesterkt door de geloofstraditie - van de onzekere weg van Sarah en Abraham, van Maria en Jozef, van de volgelingen van Jezus die de zekerheid van hun familie verruilden voor een onzeker bestaan met vervreemding als mogelijk gevolg.

Verscheidenheid in de context van Defensie

Veel aandachtspunten die ik aangedragen heb ik in dit artikel zijn niet alleen van toepassing op geloof en op onze protestantse samenwerking. Thematieken zoals diversiteit, traditie, keuze en ontworteling spelen ook binnen de organisatie van Defensie. Het zijn wezenlijke levensthema's en het is goed als wij als dienst er bewust mee bezig zijn en een proeftuin willen vormen voor een heilzame manier van omgaan met elkaar. •

Met al de heiligen

Kaartlezen

Kaartlezen is een vaardigheid die elke militair tijdens zijn of haar opleiding meekrijgt. Het lezen van de kerkelijke kaart is echter een kunst apart. Vertellen dat je predikant bent van de Hersteld Hervormde Kerk levert in de meeste gevallen dan ook gefronste wenkbrauwen op. Van die kerk hebben militairen vaak nog nooit gehoord. Om duidelijk te maken in welke hoek van de kerkelijke kaart ik ongeveer zit, til ik meestal mijn broekspijp iets omhoog. 'Ik hoor bij de zwarte kousen, en kijk, Defensie faciliteert dat ook nog!' Het kan immers maar helder zijn waar je staat. En bij de zwarte kousen hebben de meesten wel een – vertekend – beeld.

Eén kerk

Ondanks dat ik met overtuiging krijgsmachtspredikant ben vanuit een orthodox kerkverband, begint daar wat mij betreft het denken over de kerk niet. Dat begint namelijk bij Jezus Christus, die de Koning van de kerk is. Kerkverbanden zijn vanuit dat uitgangspunt wat mij betreft het steigerhout. Ze zijn nodig om de ene kerk te bouwen, maar zullen straks op de nieuwe aarde niet meer nodig zijn. Dat relativeert in dat opzicht sterk de waarde van zelfs een orthodox kerkverband.

In verscheidenheid

Juist wie denkt vanuit de ene kerk van Jezus Christus, moet wel tot de conclusie komen dat binnen die kerk

een grote verscheidenheid aan kleur is. Dat was er al vanaf het begin van de kerk. De gemeente van Korinthe had een behoorlijk ander karakter dan die van Rome bijvoorbeeld. En die verschillende kleuren hebben elkaar ook nodig. Niet voor niets schrijft de apostel Paulus dat wij met al de heiligen de lengte, hoogte, breedte en diepte van de rijkdom van Christus gaan begrijpen (Efeze 3:18). Elke heilige heeft een eigen unieke kijk op Jezus Christus. Vanuit onze eigen menselijke biografie komen we met Hem in aanraking. Juist die eigen biografie zorgt ervoor dat we niet op een andere manier door het evangelie geraakt worden. Juist binnen de PGV komen die unieke perspectieven samen. Daar ligt voor mij de meerwaarde van de samenwerking met al die collega's.

Nieuwe perspectieven

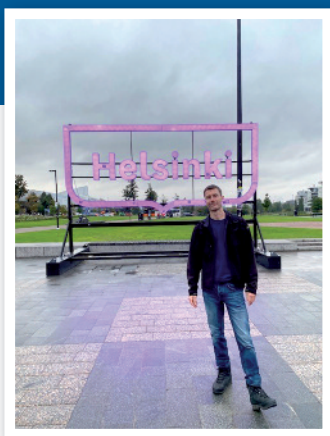
Dat betekent dat mijn orthodoxe insteek er ook mag zijn. Het is één van de vele stemmen die klinkt binnen het bredere spectrum. Daarbij is het nodig om elkaar daar wel elke keer op te bevragen. Ook onder collega's merk ik dat er maar al te gemakkelijk wordt ingevuld hoe anderen waarschijnlijk denken. Ik heb daar zelf uiteraard ook last van. De kunst is echter om op een open manier het gesprek in te stappen. Alle vooroordelen aan de kant en eerst werkelijk luisteren. Dan blijkt dat zelfs de meest orthodoxe stem binnen het PGV-koor nog net een iets ander geluid heeft dan je zou denken. Dat opent nieuwe perspectieven over en weer.

Samen vanuit de kern

Juist doordat er zulke verschillende stemmen binnen de PGV klinken, is de kern van het christelijk geloof voor mij steeds belangrijker en helderder geworden. Binnen je eigen kerkverband heb je meestal nog het comfort om over allerlei randzaken te discussiëren. Het gevaar daarvan is dat die randzaken tot hoofdzaken worden verheven. Binnen de PGV loop je dat risico niet. Daar gaat het om de kern van het evangelie. Die kern is dat God zich het lot van mensen aantrekt. Het is zijn verlangen dat mensen tot hun bestemming komen. In alle verscheidenheid is dat wat de breedte van de PGV met elkaar verbindt. Uiteraard betekent dat niet dat alle verschillen tussen mij en mijn collega's daarmee zijn weggepoetst. Ik zou dat ook niet willen proberen. De theologische verschillen mogen wat mij betreft recht overeind blijven staan. Het hoeft echter de samenwerking niet in de weg te staan. Sterker nog, ik ervaar het vooral als een verrijking. •

**'Ik hoor bij de zwarte kousen,
en kijk, Defensie faciliteert
dat ook nog!'**

Verlag van de 'International Young Chaplains Conference'

Hoe is de geestelijke verzorging bij andere Navo landen georganiseerd? Dominee Gerrit den Broeder, aalmoezenier Sander Zwezerijnen en ik kregen eind september de kans om vijf dagen lang met 'military chaplains' (Krijgsmachtpastors) uit andere landen op te trekken. Gedurende de week bleek dat er een behoorlijke diversiteit is in de wijze waarop de geestelijke verzorging is georganiseerd en hoe er invulling aan het vak wordt gegeven. Tegelijk lieten onze (nog niet Navo lid zijnde) Oekraïense collega's zien dat het vak in de kern veel minder divers is dan het misschien aan de buitenkant lijkt.

Een verslag van de 'International Young Chaplains Conference' die van 25 tot en met 29 september in Helsinki werd georganiseerd, in het op dat moment jongste Navo-land ter wereld.

Uniformen op een eiland

Op een mooi, groen en 'stil' eilandje met zicht op Helsinki verbleven wij een vijftal dagen met andere military chaplains uit dertien verschillende landen. Het woord 'stil' staat tussen aanhalingstekens omdat de weldadige stilte af en toe werd onderbroken door schietgeluiden. Het kleine eiland is dan ook deel van de Finse Krijgsmacht, huisvest een militaire opleidingsacademie en heeft ook een eigen oefenterrein. Het diverse gezelschap geestelijk verzorgers (Nederlandse term) was gevraagd om gedurende de week zich uniform te kleden in militaire kledij. Deze uniformiteit maakte overigens ook meteen een zekere diversiteit zichtbaar: de militaire kledij van de deelnemende landen verschilde onderling behoorlijk. Met als uitersten de stevig militair ogende Amerikaanse collega's in multicam uitrusting aan de ene kant en de in principe in burgerkleding geklede Duitse collega's aan de andere kant.

Waarom deze conferentie?

Het doel van de conferentie is om military chaplains uit diverse landen met elkaar in contact te brengen, van elkaar te leren en zicht te krijgen op elkaars organisatie. Een centraal element van de conferentie is dat elk deelnemend land zichzelf presenteert aan de andere deelnemers en vertelt over achtergrond en werkwijze van hun eigen organisatie.

De Nederlandse Dienst Geestelijke Verzorging onderscheidt zich van eigenlijk alle andere diensten geestelijke verzorging van andere landen doordat het relatief veel denominaties verenigt (zeven). Daarbij onderscheidt de Nederlandse dienst zich ook doordat humanistisch geestelijke verzorging hier (al heel lang) integraal deel van uitmaakt. Andere landen kennen niet of nauwelijks humanistisch geestelijk verzorgers. Behoudens België en Noorwegen is de military chaplaincy in de diverse Navo landen primair kerkelijk religieus georganiseerd. Dit maakt direct ook uit voor de werkwijze die doorgaans religieuzer is georiënteerd dan de Nederlandse werkwijze.

Een Deense 'dienst te velde'

De Deense military chaplains zijn allemaal lid van de Deense nationale kerk, de Lutherse Kerk. Voor het Deense leger zijn zo'n 95 military chaplains actief. Deze chaplains werken niet voltijds voor het leger, maar vaak een aantal dagen per maand. Als ze voor het leger actief zijn, blijven ze in dienst van de Lutherse Kerk. Zij worden dus als het ware uitgeleend. De chaplains houden zogenoemde 'diensten te velde'. Dit betreffen dan liturgische vieringen waarin ook volgens de lutherse traditie avondmaal wordt gevierd. Alle militairen te velde doen mee aan deze vieringen. Dit is behoorlijk afwijkend van de Nederlandse praktijk waar de geestelijk verzorgers bezinningsmomenten houden tijdens uitzendingen en vaarbewegingen. Deze 'momenten' krijgen een eigen invulling door de betreffende geestelijk verzorger, een communie- of brood en tafelviering zal hier echter niet snel deel van uitmaken.

Wapens en kleding

Andere opvallende verschillen zijn hoe men zich kleedt en hoe er met het dragen van wapens wordt omgegaan. De geschiedenis van een land speelt bij de keuzen die hierin gemaakt worden soms een grote rol. De Duitse 'Militärseelsorge' bestaat uit protestantse, katholieke en joodse geestelijk verzorgers. Vanwege de geschiedenis wil de kerk duidelijk onderscheiden blijven van de krijgsmacht. Zoals een Duitse collega zei: 'never close to the government again'. Het dragen van wapens is absoluut taboe en ook kiest men er voor om zoveel mogelijk in burgerkleding of religieuze kleding te werken. Ook dragen zij geen zichtbare militaire rangonderscheidingsstekens. De chaplains van eigenlijk alle andere landen dragen wel militaire uniformen en vaak ook rangonderscheidingsstekens, echter geen wapen. Noorwegen en de Verenigde Staten wijken hiervan af, de chaplains dragen hier ook wapens (ter zelfverdediging uiteraard). Bovendien maken de chaplains van de Verenigde Staten ook deel uit van de militaire hiërarchie. Dit is bij geen enkel ander land het geval.

Conscripts

Bovenstaand woord werd nogal eens gebruikt tijdens de conferentie. Ik moest het woord opzoeken; het betreft dienstplichtigen. In tegenstelling tot Nederland kennen heel wat landen een vorm van dienstplicht. Gastland Finland blijkt een opvallend hoog aantal dienstplichten te hebben. Ongeveer 1 op de 5 Finnen heeft wel een militaire opleiding gehad en kan opgeroepen worden als reservist. Ook hier speelt de geschiedenis en de geopolitieke ligging een grote rol. De winteroorlog van 1939 tegen Rusland en de naoorlogse spanning met hun Oosterbuur zijn hiervoor de voornaamste redenen.

Oekraïne en het hart van het werk

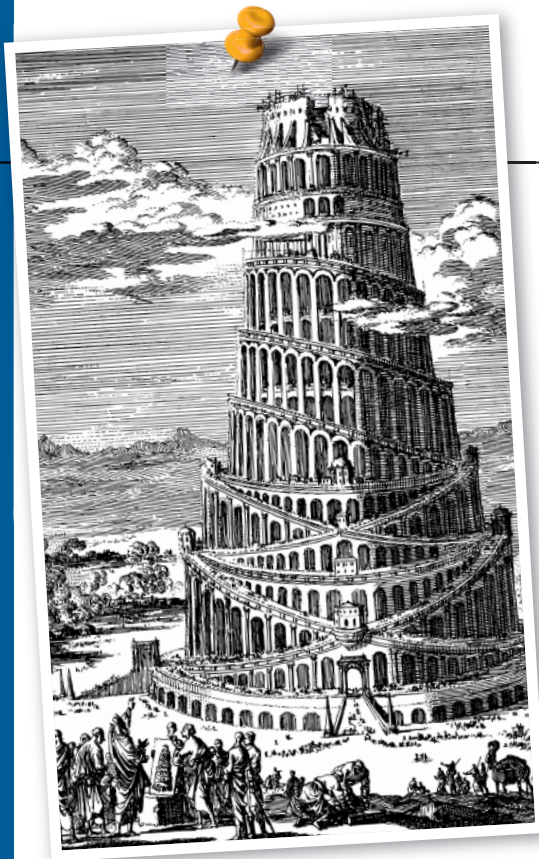
De aanwezigheid van een drietal Oekraïense collega's gaf een extra lading aan de conferentie. De Oekraïense Geestelijk Verzorgers werken in een echte oorlog. Wat dat betekent? Een hele wereld van verschil. Met meer dan 850 (!) priesters en pastors werken zij door het hele land voor de militairen. Een heel aantal van hen werkt ook kort achter het front. Daar vangen zij de militairen op die terugkeren van de gevechten. Gewonde militairen, getraumatiseerde militairen, doodvermoede vrouwen en mannen met unieke verhalen. Ze zijn er ook voor de families en de vele nabestaanden van omgekomen militairen. Kortom, het is een understatement dat hun werkwijze totaal anders is.

En toch, er blijkt onderliggend ook een grote overeenkomst te zijn in het werk. Op de vraag hoe hun werk er daar uit ziet, antwoordde de Oekraïense collega: *'we try to listen, to talk and to pray with the soldiers. And sometimes it works and sometimes it does not'*.

Deze zin maakt duidelijk dat hoe verschillend de context ook is, het hart van het werk van geestelijk verzorgers komt sterk overeen: open en bescheiden dichtbij aanwezig zijn bij militairen, in woord en gebaar. •

De mens als beeld van God

Een van mijn favoriete verhalen uit de Bijbel, is het verhaal over de toren van Babel (Genesis 11). Dit komt omdat er met zoveel humor wordt geschreven over de worsteling tussen uniformiteit en diversiteit en de worsteling met het mens-zijn. Dat maakt het verhaal vandaag de dag nog steeds actueel. Zeker ook binnen een organisatie als Defensie.

Daar bestaat een grote diversiteit als het gaat om krijgsmachtonderdelen, mensen en eenheden. Er wordt gezocht naar uniformiteit en daarin blijft het zoeken naar de ruimte voor de mens achter de militair. Dat maakt het werken voor mij als dominee binnen een organisatie als Defensie zo uitdagend.

Ik ben geplaatst bij de 43e gemechaniseerde brigade in Havelte en dien vier eenheden, namelijk de chauffeurs van een transporteenheid, militairen van het Korps Nationale Reserve, het Brigade Verkenners Eskadron en de tankeenheid in Duitsland. Allemaal militairen in hetzelfde uniform maar met zeer uiteenlopende taken. Niet alleen de verschillende taken en opdrachten maken het divers. Ook het feit dat de samenwerking met de Bundeswehr steeds hechter wordt, zorgt voor de nodige uitdagingen. Het tankbataljon is zo'n eenheid waarin Nederlanders

De burgemeester onderschreef het belang van diversiteit, te erkennen dat de ander anders is dan jij, er voor open te staan en het te omarmen. Want als je elkaar leert kennen en begrijpen dan is de kans zoveel kleiner dat er weer oorlog ontstaat.

en Duitsers nauw samenwerken. We mogen dan buren zijn, maar de onderlinge cultuurverschillen zijn toch wel groot.

Bergen Belsen

Ondanks die cultuurverschillen gebeuren er ook hele bijzondere dingen. Afgelopen vier mei mocht ik aanwezig zijn bij de dodenherdenking in voormalig concentratiekamp Bergen Belsen. Daar stonden wij, op een open plek midden in het bos, die nu oogt als een mooi verzorgd park. Echter, de vele grafheuvels en monumenten herinnerden ons eraan dat het een plek was waar dood en verderf heerste. Hoewel het geen vernietigingskamp heette, zijn er zoveel mensen gestorven door hongersnood, uitputting en ziektes, dat er in mijn beleving wel degelijk van vernietiging kan worden gesproken.

Wij stonden daar, Duitsers en Nederlanders door elkaar heen, bij de obelisk en de muur met inscripties, het grote monument in Bergen Belsen. Er waren verschillende sprekers, zoals de Nederlandse commandant van het bataljon en de Duitse burgemeester van de stad Bergen. Het was een nieuwe ervaring die bij mij de vraag in herinnering riep of samen herdenken

met Duitsers wel mogelijk was. Aan de andere kant stonden hier nieuwe generaties die willen leren van wat er in het verleden is gebeurd en het onder ogen willen zien. Daar is moed voor nodig, om de gruwelijke daden van vorige generaties te zien en te erkennen. Hoe ga je dan verder vanuit schuld en schaamte voor iets waar je zelf geen deel van hebt gemaakt?

De burgemeester onderschreef het belang van diversiteit, te erkennen dat de ander anders is dan jij, er voor open te staan en het te omarmen. Want als je elkaar leert kennen en begrijpen dan is de kans zoveel kleiner dat er weer oorlog ontstaat. Zo wordt in de stad Bergen de veelkleurigheid gevierd. Dus niet alleen herdenken, maar ook samen bouwen aan een nieuwe toekomst waarin verbondenheid met elkaar centraal staat. Met de erkenning dat de ander mens is net als jij, en daarmee blijf je zelf ook mens.

Mensen helpen mensen te blijven

Aldaar werd ik uitgenodigd voor te gaan in de oecumenische kerkdienst. Ik mocht daar (s)preken over de slogan van de Geestelijke Verzorging: Mensen helpen mensen te blijven. Wat dat betekent staat beschreven in Genesis 1:26-27. Je zou kunnen zeggen

dat dit het eerste gebod is in de Bijbel. Het is wat verscholen in het scheppingsverhaal. Daarom lezen we er mogelijk gemakkelijk overheen. Er staat dat de mens gemaakt wordt als beeld van God en moet heersen over de gehele aarde. Bijbels gezien wil het zeggen dat wij handelen zoals God het bedoeld heeft. Namelijk dat wij zo zorgdragen voor de aarde dat het op aarde wordt zoals in de hemel. De mens mag herder zijn, hoeder, beschermer over de gehele aarde. Dat betekent ook dat de mens zich over de gehele aarde moet verspreiden. Deze opdracht herhaalt God aan Noach wanneer hij uit de ark komt. Op de een of andere manier is de mens hardleers. In het verhaal van de toren van Babel is het de derde keer in het prille begin van de Bijbel dat de mens zijn eigen weg gaat. Met als gevolg dat God weer ingrijpt.

Het lijkt wel alsof we er niet veel van geleerd hebben. Nog steeds speelt de mens liever voor God dan beeld Gods te zijn. Daarom is de vraag wat mens-zijn voor ons betekent zo belangrijk om te blijven stellen. Deze vraag krijgt een nog diepere lading binnen Defensie. Hoe behoud je je mens-zijn en je eigenheid in een sterk hiërarchische organisatie waar geleerd wordt om in het gelid te lopen en geweld te gebruiken als het nodig is, hoe legitiem dat ook is.

(Mede)mens zijn

Juist deze vraag maakt ons werk zo divers omdat iedere militair daarin zijn of haar eigen zoektocht heeft en zichzelf op andere momenten tegenkomt. Daarom zijn wij als geestelijk verzorgers daar waar de militairen zijn. Zo loop ik de ene week in het Noorden van Noorwegen met de militairen mee. De week daarop leid ik met Duitse collega's een dienst in een kerk in Duitsland. Om vervolgens tijdens de schietserie voor militairen een rondleiding in Bergen Belsen te verzorgen. Daar komt in het diepst van de kern de vraag weer voorbij: wat betekent het om (mede)mens te zijn? Als we dan bij de gedenksteen van Margot en Anne Frank staan, lees ik het volgende fragment uit haar dagboek voor.

Anne Frank

Dagboek fragment Anne Frank 15 juli 1944:

„Het is een groot wonder dat ik niet al mijn verwachtingen heb opgegeven, want ze lijken absurd en onuitvoerbaar. Toch houd ik ze vast, ondanks alles, omdat ik nog steeds aan de innerlijke goedheid van de mens geloof. Het is me ten enenmale onmogelijk alles op te bouwen op basis van de dood, ellende en verwarring. Ik zie hoe de wereld langzaam steeds meer in een woestijn herschape wordt, ik hoor de aanrollende donder, die ook ons zal doden, ik voel het leed van miljoenen mensen mee en toch, als ik naar de hemel kijk, denk ik, dat alles zich weer ten goede zal wenden, dat ook deze hardheid zal ophouden, dat er weer rust en vrede in de wereldorde zal komen.”

Dat is voor mij bewonderenswaardig, om in haar situatie te blijven geloven in de goedheid van de mens.

Een ander verhaal dat ik laat klinken tijdens een rondleiding op het terrein van Bergen Belsen is het volgende: Iemand vroeg de rabbijn waar God was in Auschwitz. De reactie van de rabbijn was dat de vraag niet goed gesteld werd. De vraag moet zijn waar was de mens in Auschwitz?

Hoe bijzonder is het dat Anne Frank ondanks alles wat ze meemaakte, bleef geloven in de goedheid van de mens. Met alle conflicten in de wereld blijven de woorden van Genesis actueel. We zijn heel divers, maar tegelijkertijd allemaal mens. Om dat te zijn en de ander ook te zien als mens is een uitdagende opdracht. ♦

Opeens werd het stil...

En opeens werd het stil in de Litouwse eetzaal. Altijd was er wel geroezemoes op de achtergrond te horen. Een scala aan stemmen in verschillende talen en geluiden van rammelende dienbladen die gedragen werden door hongerige militairen. Gepraat, gelach, geloop. Militairen die blij waren even te ontspannen en eten te ontvangen uit de Litouwse keuken. Maar plotseling verstomde de kakofonie en werd het stiller en stiller.

De meeste Nederlanders, Tsjechen en Noren die daar eten kende ik wel een beetje van gezicht of aan hun militaire tenue. Allemaal deelnemers van de battlegroup eFP die in Litouwen gelegerd zit en waar Nederland ook een bijdrage aan levert.

Maar nu kwam er een onbekend groepje van een man of tien de eetzaal ingelopen. En werd de zaal stiller en stiller. Een zonderling groepje. Nog nooit gezien. Met een ander militair tenue aan. Wie waren dat? Een snelle blik op hun arm liet me een blauw-geel vlaggetje zien dat me vertelde dat dit Oekraïense militairen waren. En blijkbaar was dat iedereen in de eetzaal opgevallen. Mensen stootten elkaar zachtjes aan en fluisterden: “Kijk, Oekraïners!”

Oekraïners

Rustig gingen ze zitten en in zichzelf gekeerd begonnen ze aan hun maaltijd. Ik keek naar ze en het raakte me enorm: voor deze mensen was het ernst. Zij waren hier niet voor een oefening of missie. Voor hen was het echt. Zij werden voorbereid om straks naar het front te gaan. Of misschien wel om weer terug naar het front te gaan. En een deel van deze mannen zou dat misschien niet overleven. Mannen van vlees en bloed, die ik nu in de ogen keek en met hun dienblad vol eten een paar meter bij mij vandaan zaten. Vaders, zonen, echtgenoten. En het was alsof iedereen in de zaal dit aanvoelde. Oorlog kreeg een gezicht. Het kwam heel dichtbij.

Toen ik de eetzaal verliet merkte ik dat het me emotioneel had geraakt. Door deze mannen in de ogen te kijken, werd ik direct geconfronteerd met de oorlog in Oekraïne. Geconfronteerd met de impact van een oorlog. Met leven en dood. Met de onvoorstelbare verwoesting van een oorlog en de kosten van mensenlevens. Levens zoals ik.

Deze mannen gingen binnenkort naar het front. Bevochten hun vrijheid met hun leven. En kwamen hier naar Litouwen om nog even verder toegerust te worden. Wat idioot is een oorlog toch; wie verzint zo iets?

Michaël verslaat de draak, Hieronymus Wierix, naar Maerten de Vos, 1585 - Collectie Rijksmuseum

“Michaël en zijn engelen bonden de strijd aan met de draak. De draak en zijn engelen boden tegenstand maar werden verslagen”

De dagen erna bleef het me diep van binnen raken als ik het groepje in de eetzaal zag. Kon ik hier iets mee? Wilde ik hier überhaupt iets mee? Aan de ene kant zou ik ze wel willen spreken, maar aan de andere kant wist ik niet hoe dit zou vallen en had ik al helemaal geen zin om bijdehand over te komen in een eetzaal met 150 militairen. De dagen gleden voorbij. Tot het moment dat ik weer in de eetzaal zat ergens aan het einde van de week.

De Oekraïners kwamen met hun dienblad aanlopen en streken neer aan de lange tafel waar ik ook aan zat. En er zat nog maar één lege stoel tussen mij en degene die de commandant van de groep leek te zijn. Deze kans werd me in de schoot geworpen. “Do you speak English?”, vroeg ik hem op een gegeven moment. En ja, gelukkig sprak hij Engels. Over en weer spraken we over wat we hier deden, wat ons bezig hield en ja, hoe het met ze ging. Een aantal van hen waren nog maar kort soldaat, pas uit de burgermaatschappij het leger in gekomen. Klaargestoomd om hun land te verdedigen. En volgende week vertrokken ze weer naar het front.

Michaël

Ik vertelde hen wat ik deed. De dominee die mee is voor de geestelijke verzorging van militairen. Hun interesse was gewekt, want het geloof is voor de meeste Oekraïners vanzelfsprekend.

“Ik heb ook nog iets voor jullie meegenomen”, besloot ik aan het eind van het gesprek.

Om er in alle bescheidenheid aan toe te voegen, “Ik weet niet of jullie het willen hebben?”

Het waren de kleine hangertjes van de aartsengel Michaël die onze Rooms-katholieke collega’s beschikbaar stellen. Ik had er een hand vol van in mijn broekzak gestopt voor een gelegenheid als deze. Ik vind het een inspirerend hangertje en veel militairen ontvangen deze graag. In één beeld vertolkt het Openbaring 12 uit de bijbel, waarin staat dat er oorlog uitbrak in de hemel. “Michaël en zijn engelen bonden de strijd aan met de draak. De draak en zijn engelen boden tegenstand maar werden verslagen”.

Oftewel: De aartsengel Michaël doodt de draak. Het goede overwint het kwaad. Het licht overwint de duisternis. God heeft het laatste woord.

De hangertjes werden met dankbaarheid ontvangen. Michaël en de draak kenden ze zeker. Het was zelfs de beschermheilige van hun stad. “En”, zei ik ten slotte, “de draak wordt verslagen! Het licht zal de duisternis altijd overwinnen!”

Een dag later liep de commandant op me af in de eetzaal: “Zullen we onze patches ruilen?”; de emblemen van land en militaire eenheid op het tenue. Natuurlijk wilde ik dat wel. Deze mannen... ik moet ze weer loslaten, maar het was een eer om hun patches te krijgen en zo op een bepaalde manier altijd met hen verbonden, in gedachten, te zijn.

Na een paar dagen was het groepje weer vertrokken. Een prachtige ontmoeting die me ten deel viel en veel indruk op me maakte. Het was goed. Ik kan ze loslaten in de wetenschap dat het licht uiteindelijk zal overwinnen.

I never thought I'd be here, so unreal to me

I can't believe my own eyes, believe my own mind

The reality of cruelty in vain

The freedom, lives of millions at stake

Our hearts will be invincible, we will be unforgivable

We Go To War, Within Temptation

Samenwerking tussen verschillende religies binnen Defensie

in gesprek met Krijgsmachtspandit Sharwin Madho

Over Sharwin

Sharwin Madho werkt sinds een jaar als Krijgsmachtspandit. Zijn ambt als Pandit vervult hij reeds zes jaar. Sharwin is een open opgewekte jongeman die zijn werk bij Defensie en de zorg voor de mensen binnen deze organisatie met liefde omarmt. Ik ontmoet hem op Beukbergen, dit is het vormingscentrum van de Diensten Geestelijke Verzorging. Hier geven we cursussen, maar ontmoeten we elkaar ook voor onze eigen nascholing. Hiermee is Beukbergen een soort van epicentrum waar alle denominaties elkaar ontmoeten en leren samenwerken vanaf het begin van ons werken bij Defensie.

Samenwerken...

Sharwin: 'In een wereld die gekenmerkt wordt door culturele diversiteit, speelt religie een belangrijke rol bij het vormgeven van individuele overtuigingen en waarden. Dit geldt ook voor defensieorganisaties, waar militairen van verschillende religieuze achtergronden nauw met elkaar samenwerken. In ons logo staan wij als DGV met de zeven denominaties naast elkaar. Dat is mooi, maar staan we in de werkelijkheid ook echt naast elkaar? De samenwerking die er is is mooi, maar zou ook nog verder uitgebreid kunnen worden.' Daarbij is het wel lastig dat de Hindoe-GV niet op een kazerne naast andere collega's werkt, maar

landelijk. 'Dat maakt mijn positie ook wel eens eenzaam, want je zit vaak alleen in de auto. Die samenwerking tussen humanisten, dominees en aalmoezeniers is in die zin makkelijker omdat die van oudsher als grote diensten binnen de DGV samenwerken op kazernes. Voor de kleinere diensten is dat lastiger,' meent Sharwin.

is samen dragen.

Terwijl we het werk, de zorg voor militairen ook samen mogen dragen. Sharwin: 'Samen dragen is net als een rots, je kunt een rots niet alleen tillen, maar als je met meer mensen bent, dan kan dat wel. Dat werkt voor de Diensten Geestelijke Verzorging ook zo. We moeten het samen dragen en vormen daarin geen concurrenten voor elkaar. Sterker nog, we hebben elkaar nodig om ons doel te verwezenlijken.'

Het doel

Wat is dan het doel? Sharwin: 'Mensen helpen mens te blijven. De samenwerking tussen het protestantisme en het hindoeïsme binnen Defensie biedt een rijke bron van culturele en spirituele diversiteit. Door actief te werken aan begrip, respect en samenwerking kunnen militairen met verschillende religieuze achtergronden een sterker, veerkrachtiger en meer inclusief team vormen. Het omarmen van deze

diversiteit draagt niet alleen bij aan een positieve werkomgeving binnen Defensie, maar versterkt ook de algehele missie om vrede en veiligheid te waarborgen in een steeds complexer wordende wereld.' Het werken met teamleden van verschillende religieuze achtergronden vergroot het begrip van pluriformiteit binnen Defensie. Dit bevordert tolerantie en acceptatie, wat essentieel is voor een inclusieve en respectvolle werkomgeving. 'Ik zou daarin graag willen dat we nog meer voor elkaar kunnen betekenen,' aldus Sharwin.

Kansen

'Juist ook omdat ik collega's zie die met dezelfde liefde en hetzelfde hart als ik dit werk voor Defensie willen doen. Dat vormt ook de basis waardoor ik zeg: wat mooi, en ook, hier liggen nog meer kansen.' We kunnen door elkaar te ontmoeten en elkaar te prikkelen onze militairen beter dienen. Ook omdat dit op onze werkvloer al constant plaats vindt. De samenwerking tussen bijvoorbeeld protestantse en hindoeïstische militairen draagt bij aan een dieper begrip van elkaars culturele en religieuze achtergronden. Dat werkt ook in bredere zin zo. In de context van Defensie komen jonge mensen uit alle hoeken van de samenleving samen met hun eigen waarden en overtuigingen. Dat kan soms spannend zijn, maar het is vooral ook verrijkend. Dat kunnen we als DGV ook met elkaar stimuleren. 'Dit vergroot niet alleen het onderlinge respect, maar versterkt in mijn optiek ook de algehele teamdynamiek. We hebben elkaar iets te bieden.'

Religieuze identiteit

'Eerlijk is eerlijk Bram, toen wij elkaar ontmoeten was het niet eerst van 'Ik ben Hindoe, jij bent Protestant'. Het was eerst menselijk contact waarbij je elkaar bij de voornaam noemt. Eerst is dát contact belangrijk. Niet eerst het verschil van religie en overtuiging.' Je vind elkaar eerst op dat medemenselijke niveau, veel eerder dan dat je een gesprek begint vanuit religieuze identiteit. Dat brengt een ontspannen gesprek op gang waarin de ander met zijn eigen identiteit ook mag zijn wie hij is. Juist ook als het over religie gaat.

Dit ligt vaak dicht tegen het hart van de GV aan. En daar kunnen we elkaar ontmoeten.

'Want', zo stelt Sharwin: 'daarin vind je uiteindelijk ook veel meer overeenkomsten dan verschillen. Dan is heel veel moois mogelijk.' Je kunt de andersheid van een ander accepteren en omarmen. En elkaar juist dan ontmoeten en vinden.

Het gezamenlijke hart

'Want uiteindelijk,' zo stelt Sharwin: 'vinden de gedeelde religieuze waarden en overtuigingen een bron in hetzelfde hart. En dat is de liefde.' Samenwerken vanuit dat hart maakt dat je elkaar verrijkt en versterkt. Sharwin stelt daarover: 'Hoop, geloof en liefde. Dat zijn de gezamenlijke waarden die zowel het christendom als het hindoeïsme omarmen. Misschien is dat ook een vrucht van mijn opvoeding. Mijn vader is hindoe, maar leest ook dagelijks een stukje uit de bijbel.' We kunnen DGV breed in deze ook gezamenlijke waarden uitdragen. En dat doen we ook. 'Al kan het ook altijd meer' aldus Sharwin, 'geloof hoop en liefde hebben we namelijk allemaal. Geloof is niet alleen geloof in God of goden, maar ook geloof in jezelf. Zonder dat geloof kun je eigenlijk niet. Dat geldt al helemaal voor liefde, en ook voor hoop.'

Een basisthema als liefde is de grond waarop we elkaar kunnen vinden. Als mensen, als hindoes en christenen maar zeker ook denominatief breed. Het is de gezamenlijke drijfveer voor ons werk. 'Mensen helpen mens te blijven kan alleen maar als we allemaal ook 'een beetje' van de mensen houden' aldus Sharwin.

Collegialiteit, broederschap en zusterschap

Dat levert ook een ander soort collegialiteit op. Sharwin: 'Juist de onderlinge ontmoeting werkt verrijkend. Ja, we hebben verschillende soorten geloven, maar allemaal doen we dat vanuit dezelfde soort liefde. Liefde voor het werk, liefde voor de mensen. We zijn dus niet elkaars concurrenten, maar collega's en ook meer dan dat. We zijn broeders en zusters in de liefde. En die liefde mag heel veel van ons vragen. Het brengt ons bij wijze van spreken hand in hand bij onze militairen die we dienen.' •

Commandant Landstrijdkrachten (s)preekt!

In gesprek met Luitenant-Generaal Martin Wijnen, over zijn 'lekenpreek', diversiteit bij Defensie en de rol van Geestelijke verzorging daarin.

Ik ontmoet Luitenant-Generaal Martin Wijnen, Commandant der Landstrijdkrachten, in zijn kantoor op de Kromhout Kazerne op 7 november 2023. Afgelopen vier jaar hebben we intensief samengewerkt in het kader van de herdenking voor overleden medewerkers in actieve dienst van de Koninklijke Landmacht. We spreken daarom ook af om elkaar te tutoyeren. Op de werkvloer wordt hij vaak generaal genoemd, of C-LAS (afkorting van zijn functie). Op het voetbalveld waar hij regelmatig scheidsrechter is wordt hij aangesproken met 'Hé scheids!'. 'Dat werkt ook wel weer erg relativerend', zegt hij.

Ik zag je op de kansel in de Oude kerk in Amsterdam (op 21 mei 2023).

Overweeg je een carrière-switch?

'Nee', zegt hij lachend. 'Ik werd uitgenodigd om te komen preken. Ze noemen dat 'Het Hoge Woord'. Een project waarbij ze spraakmakers, 'leken' uit de maatschappij uitnodigen om een boodschap te brengen. Ik vond het leuk om te doen en geloof dat we vanuit de krijgsmacht een boodschap hebben waar de maatschappij ook wel wat aan heeft. Ik ken het vanuit mijn jeugd, op de Protestants Christelijke Veluwe. Het voelde voor mij als soort van: de cirkel is rond; mijn moeder had me moeten zien... Het was een buitengewone eer om op de kansel te staan en een boodschap te delen die mij na aan het hart ligt. Voor één keer!'

Hij vertelt verder...

'Iedereen heeft het over verbinding, maar veel minder over wat en hoe dan. In mijn jeugd keek ik op naar

de dominee op de kansel en daar had en heb ik wel ontzag voor. Nu was er dan een soort van omdraaiing. Ineens stond ik op de kansel en realiseerde ik me wat voor bevoorrechte positie ik heb. Er kwamen een aantal gevoelens bij elkaar die te maken hebben met de overgang van mijn jeugd naar volwassenheid: Kleine jongens worden groot en daar komen bepaalde voorrechten bij. Dit was ook anders dan spreken. Daarbij heb ik een heel team dat voor mij schrijft. Deze preek zou mijn persoonlijke boodschap zijn, dus dat kon ik niet delegeren. Alhoewel ik wel ondersteund ben vanuit diverse hoeken.

In de aanloop werd mij duidelijk gemaakt hoe het hoort en hoe bijzonder het was dat ik daar dan sta als leek. Ken je plek!, leek de boodschap te zijn. Van tevoren op de dag zelf, was er ook wel wat discussie of ik wel of geen hand zou krijgen voor en na de dienst. Dat is voor mij als buitenstaander bijna niet te begrijpen, al die liturgische regels en gebruiken die er zijn. Terwijl ik dan denk: waar gaat dit over? Alhoewel wij natuurlijk in de militaire wereld ook wel vele gebruiken hebben, waarbij burgers ook hun vragen kunnen hebben.'

Heb je iets ontdekt over het domineeschap?

'Ik heb meer de diepgang mogen ontdekken in alle stappen van de dienst. Een soort bijvangst hiervan was dat ik me bewuster van dingen werd. Het werd me duidelijker waarom sommige stappen worden gezet in de liturgie en de diepere betekenis hiervan. Dit in plaats van het ondergaan, aanhoren en meedoen. Ik merkte bij mezelf dat ik vooral in mijn preek bemoedigend wilde zijn en niet belerend.'

Hij vertelt over de reacties op zijn preek en dat er op de meest vreemde plekken in de weken erna op gereageerd werd. Deze impact had hij zich niet gerealiseerd. Eén reactie vond hij erg bijzonder, uit een onverwachte hoek.

'Een chauffeur van één van de hoofden van de defensieonderdelen had van mijn chauffeur gehoord dat ik een lekenpreek zou gaan houden. Hij zei mij dat hij er op zondagmorgen voor was gaan zitten om

Als je die twee begrippen, eenheid en diversiteit, tegen elkaar houdt dan is dat

in zichzelf al iets tegenstrijdigs.

Bij eenheid past uniformiteit;

niemand is belangrijker dan het team;

je hebt je te schikken naar de groep.

de livestream te bekijken. In zo'n gesprek krijgt de relatie dan ook meer diepgang. Dat vind ik mooi!'

Ik herinner me dat je ook achteraf zei dat je meer respect voor het domineeschap hebt gekregen.

'Jazeker, ik weet dat het een vak en een roeping is, maar je zou maar elke week een preek moeten maken... Daar heb ik wel respect voor.'

Maar..., dominee ga je dus niet worden?

'Nee..., veel te ingewikkeld!'

Je preek ging over samen zijn en samenkomen in moeilijke tijden. Het thema van het jaarschrift is eigenlijk ook 'samen', maar dan met de nadruk op diversiteit. Waar denk jij aan bij diversiteit?

'Diversiteit heeft te maken met verschillen en met mensen met allemaal verschillen die samenkomen. Volgens mij kun je dat niet los zien van de combinatie met een team/eenheid en met de hoofdtak van mijn werk: het vormen van operationeel gereede eenheden. Als je die twee begrippen, eenheid en diversiteit, tegen elkaar houdt dan is dat in zichzelf al iets tegenstrijdigs. Bij eenheid past uniformiteit; niemand is belangrijker dan het team; je hebt je te schikken naar de groep. Toch weten we uit de theorie en hopelijk inmiddels nu ook uit de praktijk dat de

uitkomsten en resultaten beter zijn als een team divers van opbouw is. Daarom is het goed dat we ogenschijnlijk tegenstrijdige begrippen toch bij elkaar gaan brengen.'

Als je denkt aan verschillende mensen, aan wat voor verschillen denk je dan?

'Man, vrouw, geaardheid, introvert- extravert, etniciteit... Eigenlijk alle verschillen die er zijn. Voor mij is er één belangrijk 'brugwoord' tussen eenheid en diversiteit en dat is inclusiviteit. Inclusiviteit heeft ook twee kanten. Het wordt lastig als je zegt: Ik ben een individu en ik wil deel uitmaken van een team maar ik ben niet bereid om concessies te doen. Als ultieme individualist deelnemen aan het leger, dat lijkt mij een ingewikkelde ambitie.'

Hoe vind jij zelf dat het gesteld is met de diversiteit binnen Defensie?

'Dat moet veel beter. We hebben aan de ene kant de

stelselwereld (technische sfeer, percentages, hoe we het inrichten en organiseren) en aan de andere kant ook de leefwereld. (hoe gedragen wij ons ten opzichte van elkaar?). Ik vind het belangrijk om die twee kanten apart te bekijken. We zijn bijvoorbeeld bezig met het aanstellen van meer vrouwen. Het streven van de minister van Defensie is 30 procent vrouw bij Defensie in 2030. Dat is denk niet haalbaar op die relatief korte termijn, maar het is goed om ernaar te streven. Zelf kijk ik liever naar hoe we het doen ten opzichte van onze NATO-partners, als een tussendoel om naar te streven. Daar komen we aardig in de buurt.

In de leefwereld, het command-climate bijvoorbeeld (het klimaat, de setting waarin leiding gegeven wordt) vind ik het van belang dat er ruimte gecreëerd wordt voor vragen stellen. Letterlijk en figuurlijk ruimte; dat er geen domme vragen zijn en dat je niet wordt afgerekend op je vraag. Dat we kijken naar hoe we met elkaar omgaan en wat we normaal gedrag vin-

den. We zijn er nog niet, maar we hebben wel grote stappen gemaakt. We gaan gelijkwaardiger met elkaar om. Als de krijgsmacht een afspiegeling moet zijn van de samenleving dan hebben we nog een hele weg te gaan. Dit werk is niet alleen geschikt voor witte mannen met blonde haren en blauwe ogen. Vanuit een ideaal, maar ook pragmatisch gezien is het van belang om een bredere doelgroep aan te spreken; we hebben immers nog wat collega's nodig. We weten vanuit onderzoek dat er in de systeemwereld dertig procent van een minderheid nodig is, zodat deze staande kan blijven. Zodat ze een stem krijgen en de leefwereld in balans is.'

Waar denk jij eigenlijk aan bij geestelijk verzorgers?

'Zingevingsvragen zijn ingewikkelde vragen voor mensen en komen ook op door de dingen die mensen in ons werk meemaken. De geestelijk verzorgers zijn daar specialisten in. Het is een plaats waar men-

sen hun spreekwoordelijke ei kwijt kunnen. De geestelijk verzorger in rang gelijk aan een officier kan een andere invalshoek geven, overwegingen mee geven om mensen minder hard te maken of een verrassende invalshoek te laten zien, waardoor het team gekleurd wordt en de teamprestatie beter wordt.'

Dat klinkt heel functioneel...

'Het effect zit in het gedrag van mensen, in de relaties van mensen en in hoe mensen in hun vel zitten. Ik zie geestelijk verzorgers niet snel bevelsuitgifte doen', zegt hij lachend. 'Het feit dat we een ring van geestelijk verzorgers hebben om eenheden heen draagt wezenlijk bij aan het zijn van een krijgsmacht en aan het vormen van de eenheden, als die van de Landmacht, die operationeel inzetbaar zijn. Dus voor mij is geestelijke verzorging in het 'Team Landmacht' een cruciaal element.'

Die de organisatie kennen en snappen, maar ook het individu. Die daarin ook kunnen helpen om moeilijke dingen bespreekbaar te maken.

Op wat voor manier vind je dat geestelijke verzorging bijdraagt aan diversiteit?

‘We zijn een taakgericht harde organisatie. Daar kunnen twijfels bij mensen zijn. Vragen als: kan en wil ik me conformeren aan de groep? Die kunnen in de groep behandeld worden, maar het is ook goed dat er een heel netwerk voor is die bij vragen kunnen ondersteunen. Die de organisatie kennen en snappen, maar ook het individu. Die daarin ook kunnen helpen om moeilijke dingen bespreekbaar te maken. Vooral ook in onze organisatie waar vaak gefocust wordt op de systeemwereld, terwijl daarin mensen werken met twijfels, vraagstukken en worstelingen. Ik denk dat dat super belangrijk is.’

Ten tweede is ‘leiden’ wat mij betreft voorleven. Ik weet dat geestelijk verzorgers officieel geen militair zijn en soms ook hun uiterste best doen om niet al te militair te zijn. Ik geloof erg in rolmodellen. De soldaten zien wel iemand in een uniform en voor hen is het bijvoorbeeld een majoor en dan ook nog één die anders ‘geprogrammeerd’ is dan de anderen, één die je makkelijk kunt benaderen. Waarbij soldaten kunnen zien, oh zo kan het ook en zo kun je ook met elkaar praten. Geestelijk verzorgers maken deel uit van het team en zijn toch anders. Zoals jullie ook op religieuze diversiteit worden aangenomen en daarin ook een voorbeeld zijn. Het laten zien dat het anders kan en dat je je toch in deze organisatie kunt bewegen.’

Zie je nog andere manieren om hieraan bij te dragen?

‘Misschien ligt daar nog een stuk terrein waar nog wel wat te winnen is. Mijn advies zou zijn om meer

richting systeemniveau te gaan. Daar zou de geestelijke verzorging wel meer actief in mogen worden. Ik zie soms nog wel wat verlegenheid, terwijl ze ook kunnen helpen om de organisatie meer divers te laten worden. In thematische werkverbanden bijvoorbeeld (teams die samengesteld worden om over een bepaald thema te adviseren). Ik kan me vergissen, maar ik zie daar niet vaak geestelijk verzorgers bij betrokken zijn, terwijl ze daar denk ik per definitie geschikt voor zijn.’

Ik denk dat we op diverse plekken betrokken zijn, maar ik herken wel dat we soms meer op de leefwereld lijken in te zetten dan op de systeemwereld, of daar minder zichtbaar zijn. Daarin is ook wel een spanningsveld en een zoektocht naar hoe dan, wat dan en waar is de ingang?

‘Ik noem dat verlegenheid. Ik denk niet dat het onwil is of de overtuiging dat we het gescheiden moeten houden. De vraag is meer: hoe vind je elkaar op zo’n thema? Nu kun je ook zeggen: we hebben ook geen uitnodiging ontvangen, het moet ook van twee kanten komen. Ik denk dat daar nog een betere rol ligt dan dat die nu wordt ingevuld.’

Waar denk je aan als het gaat om de bijdrage van geestelijke verzorging in het kader van het klimaat?

‘Dan denk ik aan hun signalerende rol. Ik heb twee keer een bericht van een geestelijk verzorger samen met een bedrijfsmaatschappelijk werker gekregen met de melding dat het command-climate (de manier waarop je met elkaar omgaat in een team van leidinggevend en stafmedewerkers) niet goed was. Ik heb daar snel op gereageerd en beide keren was hun zorg terecht.’

Heb jij je weleens zwaar in de minderheid gevoeld?

‘Als witte man, met zeven, nou ja in ieder geval zes vinkjes? Uhh, niet vaak. Wel eens met een grote miserie, tussen alleen maar Afghanen. Of soms bij bijeenkomsten met vrouwelijke militairen als enige man. Dan realiseer je je misschien een beetje hoe dat omgekeerd vaak is. Ik heb nooit het punt gehad

dat ik me daar ongemakkelijk bij voelde. Het geeft me wel nieuwe inzichten. Dat je op andere manieren naar een vraag kunt kijken en dat ik dan denk: dat had ik nou niet bedacht. Een witte mannelijke opvatting, is ook maar een opvatting en niet per se de opvatting. Ik heb bijvoorbeeld een vrouwelijke burger toegevoegd aan mijn raad van opperofficieren die mij ondersteunen bij sommige strategische beslissingen. Het ‘enige’ wat zij deed was goede vragen stellen, zoals: heb je het van die kant beschouwd? Heb je er zo tegenaan gekeken? Goede vragen om tot een betere oplossing te komen. Dat is een begin van een verandering. Ik ben me ervan bewust dat ik een witte man ben met alle bijbehorende privileges en dat ik die met me meedraag. Ik heb daarom ook anderen nodig om het tegengeluid te geven, want alleen kan ik het niet.’

Ben je veranderd in je opvatting over en houding ten aanzien van diversiteit. Zo ja, hoe?

‘Ja, enorm. Deels door levenswijsheid, denk ik en mensen die op mijn pad kwamen met nieuwe inzichten en het is nu ook een andere tijd. Begin jaren ‘90 keken we anders tegen dingen aan. In de Genistenwereld waar ik ben begonnen waren minder vrouwen. De mentaliteit was: Als iets niet lukt, dan beter je best doen en harder trainen. Nog steeds ben ik voorstander van hard trainen, maar ook van kijken naar andere oplossingen, nieuwe invalshoeken. Ik denk dat ik zachter ben geworden, minder taakge-

richt en meer mensgericht. In Afghanistan konden we door meer vrouwen een heel vrouwelijk team vormen waardoor zij konden spreken met de Afghaanse vrouwen. Daardoor zagen de mannen daar ook wel weer het nut van, maar het bijeffect was ook dat het klimaat veranderde. Dus vanuit een taakgerichte benadering het effect van klimaatverandering. Dat is door schade en schande wijs worden.’

Heb je nog een laatste boodschap aan de geestelijk verzorgers bij Defensie?

‘Blijf gevraagd en ongevraagd spiegelen en wees niet te verlegen. De geestelijke verzorging doet er écht toe, maar daar hoeft ik jullie geloof ik toch niet van te overtuigen?’ •

Noot van de schrijfster:

Geen dominee, maar wel een nieuwe stap in zijn carrière. Martin Wijnen stopt na bijna 40 dienstjaren bij Defensie en is vanaf 8 januari 2024 directeur-generaal Rijkswaterstaat bij het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.

Voor zijn boodschap aan de gemeente ‘Het Hoge Woord’ zie: <https://kerkdienstgemist.nl/stations/2072/events/recording/168465900002072>

Bevordering van inclusiviteit door geestelijk verzorgers bij Defensie

Introductie

Diversiteit is een gegeven in vrijwel elke groep, organisatie en samenleving. Vaak wordt diversiteit ‘een issue’ bij spanningen. Deze ontstaan bijvoorbeeld als een deel van de groep de norm impliciet of expliciet bevestigt, terwijl een ander deel de norm ter discussie stelt in gedrag en/of identiteit. De norm binnen de krijgsmacht kan bijvoorbeeld een bepaalde interpretatie van masculiniteit zijn. In deze bijdrage beargumenteer ik dat diversiteit een gegeven is maar dat inclusiviteit een belangrijke waarde is, die geestelijk verzorgers (met anderen) dienen te behartigen.

Normen

Groepen en organisaties hebben allerlei strategieën om een norm te handhaven. Bekende strategieën zijn het (weg)pesten van wat afwijkt of het overmatig bevestigen van de eigen norm. Een ernstige vorm is dat de ander, die een identiteitskenmerk draagt die afwijkt van de dominante norm, wordt ontkend of buiten de eigen, gesloten identiteit geplaatst. Er worden diverse verklaringen gegeven voor waarom mensen dit doen, maar een ervan wijst onzekerheid aan als centrale beweegreden. In een complexer en globaler wordende wereld, groeit de neiging om vast te houden aan wat bekend is, en/of (schijn)zekerheid te creëren, zo is dan de gedachte.

Afwijken

Mensen die in hun identiteit en/of gedrag van die norm afwijken hebben ook allerlei strategieën om met een dominante norm om te gaan. Zij bundelen bijvoorbeeld hun krachten en gaan in protest tegen wat zij als dominante normen ervaren. De voorbeelden zijn legio: protest tegen racisme, vrouwenwerken, schreeuw om leven, etcetera. Een strategie die binnen minderheidsgroepen nogal eens wordt gehanteerd, is het lager plaatsen van een groepsgeenoot op basis van een identiteitskenmerk dat vaak een negatieve klank heeft: ‘Ik ben christen maar geen refo.’ Of: ‘Ik ben wel homo maar niet zo’n relnicht.’ Of in de politiek zien we hoe politici hun mede-politici behendig wegzetten als elite. In dat geval kom je zelf beter en aantrekkelijker uit de verf.

Intersectionaliteit

Diversiteit is dus een gegeven, maar het maakt nogal uit wie deze diversiteit duidt en met welke strategie en vanuit welke positie. In theorievorming op dit terrein spreekt men soms over intersectionaliteit. Deze impliceert dat mensen op meerdere punten van een norm kunnen afwijken. Iemand identificeert zichzelf bijvoorbeeld als lesbienne, is zwart en groeit op in een ‘sociaal zwak’ gezin. Of iemand groeit op in een arme wijk in Rotterdam, bij een islamitische familie en gelooft in Allah. In deze voorbeelden

wijken mensen af van een dominante norm op meerdere fronten. Vaak betekent dat een leven met minder kansen en een toekomst die minder open is dan de toekomst van mensen die op minder punten afwijken van dominante normen.

Inclusiviteit

Voor mij is inclusiviteit een waarde, die helpt om diversiteit te doordenken vanuit een normatief kader. Zij geeft namelijk richting aan diversiteit. Inclusiviteit is voor mij geen linkse of rechtse hobby, maar een ideaal dat hoort bij ons soort samenlevingen. Zij vindt haar achtergrond in een democratische rechtstaat die garant staat voor de grondrechten van burgers. Nu is dit misschien hoog over voor wie rechten of filosofie niet als haar favoriete vakken beschouwt. Ook kan dit soort ideële taal een mismatch inhouden met wie ‘met de voeten in de klei’ staat. Toch denk ik dat juist geestelijk verzorgers de waarde van inclusiviteit kunnen behartigen. In een boekhoofdstuk over sociale veiligheid, heb ik betoogd op basis van een paar filosofen, dat geestelijk verzorgers door hun morele vorming bij Defensie, dergelijke veiligheid kunnen – en mijns inziens dienen te – bevorderen (in Vos & Van Iersel, 2022). Ik zal nu kort enkele punten herhalen, omdat ze ook de inclusiviteit kunnen bevorderen.

Disciplineren

Binnen Defensie is disciplineren van het lichaam (en de geest) een centraal doel. Deze is nodig om de manschappen gereed te houden, om inzetbaar te blijven. Tegelijk is een setting die gedomineerd wordt door disciplineren niet altijd de meest veilige setting om in contact te komen met je eigen kwetsbaarheid. En juist erkenning van die kwetsbaarheid – soms gepaard gaand met onzekerheid – is nodig om een inclusieve organisatie (en samenleving) te creëren. Geestelijk verzorgers, juist door hun gevoel voor normatieve en sturende elementen van organisaties, kunnen het contrast tussen disciplineren en kwetsbaarheid articuleren tijdens gesprekken of vorming.

Kwetsbaarheid

Geestelijk verzorgers kunnen dergelijke kwetsbaarheid ook erkennen door settings en momenten te creëren waarin militairen in contact met hun eigen kwetsbaarheid kunnen komen. Het branden van een kaarsje tijdens een missie – ook voor wie niet christelijk is – doet militairen hun verbondenheid met (en afhankelijkheid van) hun thuisfront ervaren. Maar geestelijk verzorgers kunnen in vorming of vieringen ook solidariteit wekken met wie afwijkt van de dominante norm. Ze zijn getraind om daarbij verbeeldende vormen, zoals verhalen, teksten, liederen enzovoorts, te gebruiken.

Slot

In deze korte bijdrage heb ik geschetst hoe diversiteit een rol speelt in onze samenleving, maar ook bij Defensie. Belangrijker is echter wie vanuit welke positie de diversiteit adresseert. Het helpt daarbij inzicht te hebben hoe dominante normen worden bevestigd door individuen en groepen en hoe ze worden bekritiseerd. Dat kan het nadenken en stimuleren van inclusiviteit ten goede komen. Tot slot heb ik betoogd dat geestelijk verzorgers bij uitstek in staat zijn om spanningen tussen dominante doelen of waarden te articuleren, zoals die tussen disciplineren en kwetsbaarheid. Verder kunnen zij, door te werken met verbeelding, militairen helpen zich thuis te voelen bij hun eigen kwetsbaarheid. Op die manier blijven militairen, naast mensschappen die gereed moeten blijven voor de strijd, allereerst mensen. Geestelijk verzorgers kunnen dan – in de woorden van een van de titels van voorgaande jaren – mensen helpen mens te blijven. •

Prof. dr. Erik Olsman is hoogleraar geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Jaarverslag

Contact in Overheidszaken

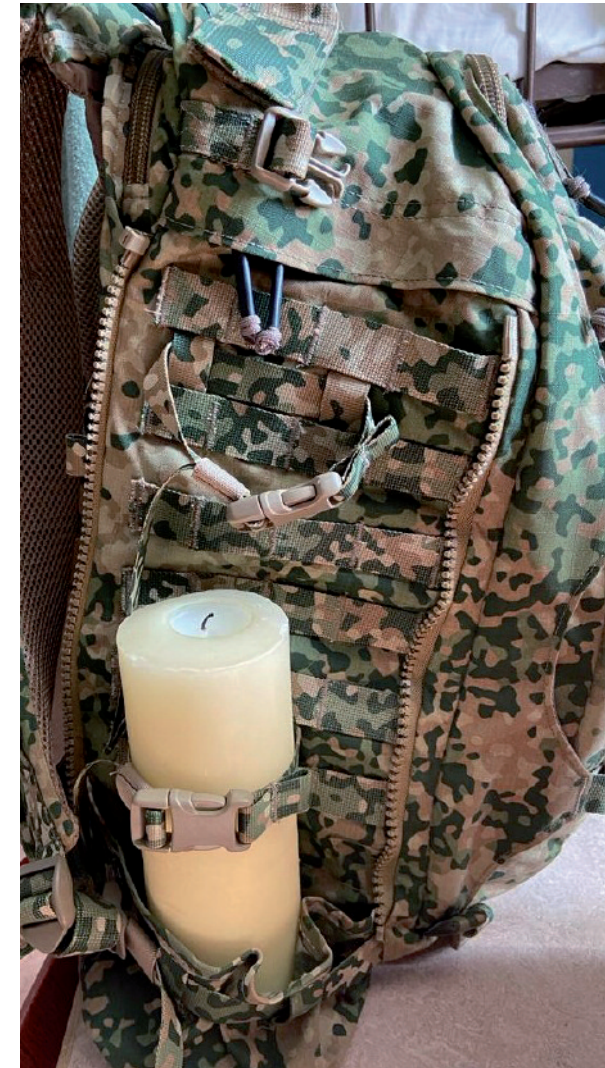
Militair (CIO-M) 2023

Samenstelling CIO-M per ultimo 2023

Ds. R. den Boer	<i>Hersteld Hervormde Kerk</i>
M.J.M. van den Brink	<i>Nederlandse Gereformeerde Kerken</i>
H.M. Jager	<i>Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland</i>
Mr. R. de Groot	<i>Remonstrantse Broederschap</i>
E.N. van der Hoog	<i>Protestantse Kerk in Nederland</i>
A.J. van Limbeek	<i>Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland</i>
A. Mons	<i>Unie ABC</i>
H. Morsink	<i>Onafhankelijk voorzitter</i>
Ds. D. Pranger	<i>Protestantse Kerk in Nederland</i>
J.R. Selier	<i>Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten</i>
H. Steenhuis	<i>Protestantse Kerk in Nederland</i>
Drs. J.P. van der Steen	<i>Oud-Katholieke Kerk van Nederland</i>
Mr. drs. H.C.F. van den Berg	<i>Ambtelijk secretaris</i>

Het CIO-M

Het CIO-M is het samenwerkingsorgaan van verscheidene protestantse kerken en de Oud-Katholieke Kerk van Nederland inzake militaire aangelegenheden. Het CIO-M is een commissie van het Contact in Overheidszaken (CIO) en heeft als opdracht op te treden als onverdeeld intermediair tussen kerken en overheid voor alle zaken de Protestantse Geestelijke Verzorging (PGV) betreffende (zie ook www.cioweb.nl). Het CIO-M treedt op als gesprekspartner voor de

overheid, in casu het ministerie van Defensie. Het CIO-M adviseert met name over de manier waarop Defensie organisatorisch en personeeltechnisch inhoud geeft aan de Diensten Geestelijke Verzorging (DGV). Daarnaast benoemt het CIO-M de hoofdkrijgsmachtspredikant en is het betrokken bij de werving en selectie van nieuwe krijgsmachtspredikanten.

De GZI

Het CIO-M overlegt daar waar mogelijk en zinvol met andere kerkelijke en levensbeschouwelijke zendende instanties, van Rooms-Katholieke, Joodse, Humanistische, Hindoe, Islamitische en Boeddhistische huize, waar het gaat over geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht. In 2023 vond dit overleg van de Gezamenlijke Zendende Instanties (GZI) diverse malen plaats, in bijzonder goede sfeer en harmonie.

De in 2022 in goed overleg tussen Defensie en de GZI vastgestelde, vernieuwde rechtpositieregeling voor Geestelijk Verzorgers bij Defensie zal naar verwachting eerst medio 2024 in de Staatscourant worden afgedrukt.

Wegens uitbreiding van de krijgsmacht is er behoefte aan meer GV-ers bij Defensie. Indertijd is door de minister toegezegd, dat dit in principe akkoord is, wanneer een dergelijke situatie zich zal voordoen. In concreto gaat het nu om een uitbreiding van zeven functies. Binnen de GZI is de uitbreiding als volgt verdeeld; PGV +2, Hum GV +2, HinGV +1, BoedGV + 2. Het voorstel is door de minister aanvaard.

Personalia

In het afgelopen jaar vonden er geen personele wijzigingen binnen het CIO-M plaats. Wel werd de predikant-secretaris van de PGV, dr. I. Smedema, opgevolgd door drs. C. Sloots.

Zendende kerken

Predikanten worden niet door het CIO-M gezonden, maar door hun eigen kerken en aangesteld door Defensie. Het CIO-M is wel betrokken bij het proces van werving en selectie, onder andere door het vaststellen van de sollicitatieprocedure en doordat CIO-M-leden deel uitmaken van de sollicitatiecommissies.

De verschillende kerken die in het CIO-M vertegenwoordigd zijn, hebben vrijwel allemaal op gezette tijden contact met hun 'eigen' krijgsmachtspredikanten. Zij rapporteren ieder op hun eigen wijze aan hun zendende kerken.

Vergaderingen CIO-M

Het CIO-M kwam in 2023 viermaal, waarvan een keer online, in vergadering bijeen. Tijdens deze vergaderingen deden de hoofdkrijgsmachtspredikant en de predikant-secretaris als adviseurs onder andere verslag van diverse aangelegenheden die binnen de DGV aan de orde waren en/of vroegen advies hoe in specifieke situaties te handelen.

Onderwerpen van gesprek waren onder andere:

- **Een Beroepsprofiel.** Tijdens de bespreking in 2022 van de Instroomnota werd geconstateerd dat er geen (actueel) beroepsprofiel is van een Protestantse Geestelijk Verzorger. Het CIO-M heeft daarop een paritair (CIO-M en PGV) samengestelde werkgroep ingesteld, die in het voorjaar van 2023 een voorstel voor een dergelijk profiel presenteerde. Het voorstel is uitvoerig besproken en met slechts enkele kleine wijzigingen in juli vastgesteld.
- **Bijzondere leerstoel PThU.** Deze leerstoel, bekleed door prof dr. Pieter Vos, is bekostigd door de SCHM voor een periode van vijf jaar. Voor de komende periode van eveneens vijf jaar dient uitbreiding van de bekostiging met € 7.000 per jaar plaats te vinden. De meeste kerken die lid zijn van het CIO-M hebben reeds hun medewerking hieraan toegezegd, waardoor de continuïteit verzekerd lijkt.

Ambtstermijn Hoofdkrijgsmachtspredikant (HKP) Per 1 februari 2022 is ds. G.J. van der Ende per Koninklijk Besluit benoemd tot HKP. Zijn ambtstermijn omvat in principe drie jaar. Het CIO-M is echter uitermate tevreden over het functioneren van de HKP en acht het tevens wenselijk om de termijn met een jaar te verlengen. Inmiddels is daartoe toestemming verleend door de Minister van Defensie.

Vacatures PGV

In 2024 ontstaan binnen de PGV door natuurlijk verloop vijf vacatures. Daarnaast is, zoals boven vermeld, sprake van uitbreiding met twee functies. De wervingsprocedure daarvoor is inmiddels gestart. Tijdens de sollicitatiegesprekken wordt nadrukkelijk aandacht besteed aan bereidheid om een veilige en betrouwbare gesprekspartner te zijn voor iedereen. Ook wordt er op gewezen dat de functie van PGV-er bij Defensie inhoudt dat men bereid en in staat dient te zijn om uitgezonden te worden naar conflict- of oorlogsgebieden. Dit is mede in verband met de oorlog in Oekraïne en de oorlog van Israël met Hamas in Gaza. Er is goede hoop dat uiteindelijk alle vacatures vervuld kunnen worden.

CIO-M/PGV-conferentie

Begin november vond de jaarlijkse CIO-M/PGV-conferentie plaats, traditioneel te Elspeet. Thema was "Primo Levi, in gesprek over goed en kwaad, schuld en vergeving" Onder leiding van Dr. Joyce Rondaij maakten we kennis met Primo Levi en hebben we naar teksten van hem geluisterd. Levi heeft aan de

hand van zijn persoonlijke ervaringen in Auschwitz zijn leven lang gereflecteerd over thema's als verantwoordelijkheid, schuld en vergeving. Joyce gaf ons veel stof tot nadenken en gesprek met elkaar. Daarnaast voorzag de conferentie zoals gebruikelijk in de mogelijkheid tot contact tussen PGV-ers onderling en met leden van het CIO-M. •

G.J. van der Ende	PKN	Hoofdkrijgsmachtpredikant, Den Haag
C. Sloots	PKN	Predikant-secretaris, Den Haag

Koninklijke Landmacht

M.P.D. Barth	PKN	Sergeant-majoor Scheickkazerne, Soesterberg
L.G. Bos	PKN	Luitenant-kolonel Tonnetkazerne, 't Harde
W. Bos	PKN	Bernardkazerne, Amersfoort
D. van den Bosch-Heij	PKN	Johannes Postkazerne, Havelte
J.D. de Bruin	VPE	Generaal Spoorkazerne, Ermelo
W. van Domselaar	PKN	Generaal Spoorkazerne, Ermelo
P.J. Doorn	PKN	Lunettenkazerne, Vught
H.A. Hoorn	PKN	Generaal Spoorkazerne, Ermelo
H.C. Knegt-de Boer	PKN	Johan Willem Frisokazerne, Assen
C.I. Meeuwenoord-Karsten	PKN	Kromhoutkazerne, Utrecht
A.P.S. van der Meulen	PKN	Koninklijke Militaire Academie, Breda
T.S. van der Schaaf	PKN	Johannes Postkazerne, Havelte
K.C. Smouter	NGK	Generaal-majoor de Ruyter van Steveninckkazerne, Oirschot
H. Velten	Unie-ABC	Johannes Postkazerne, Havelte
J. Verboom	PKN	Kromhoutkazerne, Utrecht
A.L. Verduijn	PKN	Luitenant-kolonel Tonnetkazerne, 't Harde
J. Vos	VEG	Generaal-majoor de Ruyter van Steveninckkazerne, Oirschot

Koninklijke Luchtmacht

D.J. Bierenbroodspot	PKN	Vliegbasis Volkel
G.A. den Broeder	NGK	Vliegbasis Gilze-Rijen
W. de Bruin	CGK	Vliegbasis Leeuwarden
J. Kommerie	HHK	Vliegbasis Woensdrecht
H. Prins	NGK	Vliegbasis Leeuwarden
W.J. van Sintmaartensdijk	PKN	Vliegbasis Volkel

Koninklijke Marine

J.P. van Bruggen	NGK	Marinebasis Parera, Curaçao
H. van Eeken	CGK	Onderzeedienst, Den Helder
J.P. Kromhout van der Meer	PKN	DMI, Den Helder
S.H. Muller	PKN	Den Helder, De Mijnendienst
A.F. de Oude	PKN	Korporaal van Oudheusdenkazerne, Hilversum
G.P.R. Pennekamp	PKN	SATG, Den Helder
D.A.J. Scholtens	PKN	Koninklijk Instituut voor de Marine, Den Helder
J.C. Trouwborst	PKN	Hoofd GV KM, Den Helder
J. Wojcik	OKK	Marinebasis Parera, Curaçao

Koninklijke Marechaussee

W.J. Bakker	PKN	Koning Willem III-kazerne, Apeldoorn
G.B.H. Brunsveld	PKN	Koningin Maximakazerne, Badhoevedorp
C.J. Rodenburg	PKN	Camp New Amsterdam, Soesterberg
J. Vogel	PKN	Camp New Amsterdam, Soesterberg

Vormingswerk

M. Dangremond	PKN	Beukbergen, Huis ter Heide
H.D. Huiting	Unie-ABC	Beukbergen, Huis ter Heide
H. Nováková	Rem	Beukbergen, Huis ter Heide
W. van Wakeren	Rem	Beukbergen, Huis ter Heide

Veteranenwerk

G. van Driesten	PKN	Veteraneninstituut, Doorn
-----------------	-----	---------------------------

In 2023 en begin 2024 bij uitzending betrokken predikanten

D. van den Bosch-Heij	Litouwen
G.A. den Broeder	Irak
W. de Bruin	Polen
J.D. de Bruin	Roemenië
G.B.H. Brunsveld	Litouwen
P.J. Doorn	Irak
H.C. Knegt-de Boer	Roemenië
J.P. Kromhout van der Meer	aan boord Zr.Ms. Tromp
A.F. de Oude	aan boord Zr.Ms. Groningen
G.P.R. Pennekamp	Bosnië
T. de Ridder	Roemenië
D.A.J. Scholtens	aan boord Zr.Ms. Groningen
K.C. Smouter	Irak
J.C. Trouwborst	aan boord Zr.Ms. Zeven Provinciën
J. Verboom	Litouwen
H. Velten	Litouwen
J. Wojcik	aan boord Zr.Ms. Holland

Afscheid van de Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging namen

I.P.C. Brouwer	Unie-ABC
F.R. Omvlee	PKN
T. Oosterhuis	NGK
T. de Ridder	PKN
J.C. Sent	PKN
I.J. Smedema	PKN

Vrijwilliger

T. Oosterhuis
I.J. Smedema

Betekenis van de afkortingen van de kerkgenootschappen z.o.z.

Betekenis van de afkortingen van de kerkgenootschappen

Unie-ABC Baptisten en CAMA-gemeenten

CGK Christelijke Gereformeerde Kerken

HHK Hersteld Hervormde Kerk

NGK Nederlandse Gereformeerde Kerken

OKK Oud-Katholieke Kerk van Nederland

PKN Protestantse Kerk in Nederland

Rem Remonstrantse Broederschap

UvB Unie van Baptistengemeenten in Nederland

VEG Bond van Vrije Evangelische Gemeenten

VPE Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten

